

TWEEDE CURSUSJAAR

Les 6: 500 JAAR LITERAIRE ACTIVITEITEN TE BERGEN OP ZOOM

CEES VANWESENBEECK

Binnen de stadsgrenzen van Bergen op Zoom hebben in de loop der eeuwen meer dan honderd schrijvers gewoond en gewerkt. Hun literaire producten passen naadloos in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde. Het totale oeuvre speelt een belangrijke rol in de cultuurgeschiedenis van Bergen op Zoom. Daarbij spelen de belangrijkste feiten uit de geschiedenis op hun beurt weer een grote rol in de literaire producties. Hieronder volgt een kort overzicht met de belangrijkste schrijvers of hun producten in relatie tot Bergen op Zoom.

DE MIDDELEEUWEN

De middeleeuwse letterkunde met de klassieke ridderromans en de legenden is in geschreven vorm aan Bergen op Zoom voorbij gegaan. Men kende uiteraard de legenden over Sint Gertrudis, dochter van de beroemde Pepijn van Herstal. Zij was in de zevende eeuw abdis van de Zuid-Brabantse abdij van Nijvel en zij zou volgens de legenden in 654 de kerk in Bergen op Zoom hebben gesticht. Deze verhalen, legenden en liederen gingen bij overlevering in het middeleeuwse Bergen op Zoom van mond tot mond. Maar tot op heden zijn er geen door een Bergenaar geschreven verhalen bekend.

Uiteraard werden er wel tal van kerkelijke en abele spelen ten tonele gevoerd bij gelegenheid van openbare feesten; daarbij speelde sinds de vijftiende eeuw de rederijderskamer een belangrijke rol.

Voor zover we thans weten zijn er ook geen incunabelen (primitieve drukken uit de periode van de uitvinding van de boekdrukkunst, circa 1440 tot omstreeks 1500) of literaire handschriften van Bergse makelij bewaard gebleven.

De Bergse rederijderskamer

Bergen op Zoom had al in 1441 een rederijderskamer binnen haar vestingmuren. Rederijders komen sinds de vijftiende eeuw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden voor. Zij waren lid van verenigingen in de trant van gilden en broederschappen en de leden hielden zich bezig met het schrijven en declameren van gedichten en het schrijven van toneelstukken, die bij tal van openbare kerkelijke en wereldlijke feesten vertoond werden. Bij processies, bezoeken van vorstelijke personen, met Vastenavond en andere feesten werd de rederijderskamer ingeschakeld om het feest op te luisteren. De kamer werd gevormd door leden uit de burgerij; aan het hoofd stond een prins.

De rederijderskamers hielden regelmatig bijeenkomsten en wedstrijden waarbij esbattementen of spellen van sinnen werden opgevoerd.

Zoals iedere rederijderskamer had ook die van Bergen op Zoom een blazoens met een devies. De kamer van Bergen op Zoom had de H. Maagd Maria als patrones en droeg de naam de Vreugdenbloem.

Volgens Slootmans werd de grondslag voor het Bergse rederijdersgilde gelegd door mannen die deelnamen aan de H. Kruisomweg. In die processie werden heiligenfiguren en andere personages uitgebeeld in woord en gebaar. In de posten van de stadsrekeningen komt men dan ook vele uitgaven tegen die betrekking hadden op de activiteiten van het gilde tijdens deze omweg.

De oudste gegevens over het toneelspelen tijdens de kerkelijke feesten dateren uit 1441/1442; een aantal mannen speelden in 1442 het *Sinte Barbelen Spel*, een legende over de (volks)heilige Barbara, die door haar vader in een toren gevangen gezet werd.

Een jaar later werd het spel van de kuise Suzanna en het spel *Van der Sielen* opgevoerd. Het laatste spel is waarschijnlijk een Elckerlyc-achtig toneelspel. Pas in de stadsrekening van 1470 werden de toneelspelers de "gesellen van der Vroeghdenbloeme" genoemd. Zij traden toen op in de H. Kruisomweg met een Bijbelse voorstelling. Toch waren de rederijders er niet alleen om Bijbelse taferelen uit te beelden; vooral bij de wereldlijke feesten brachten zij esbattementen (kluchten) voor het voetlicht. In de jaren 1476-1479 traden de rederijders diverse malen op, afgewisseld met optredens van de rederijders uit Antwerpen, Reimerswaal, Leuven en Goes. Inmiddels had het gezelschap een speelwagen van het stadsbestuur gekregen waarmee zij hun voorstellingen beter gestalte kon geven. Jan van Glymes, heer van Bergen op Zoom, verleende in 1479

samen met het stadsbestuur een eigen keur (reglement) aan de Vreugdenbloem. In de keur werd geregeld wanneer het rederijkersgilde moest optreden, wie er lid van mochten worden, hoe het bestuur geregeld werd en hoe de benoeming van de "hoofmeester" tot stand moest komen.

Naast de functie van "hoofmeester" of "hooftman" was er ook sprake van een "facteur" of "factor"; hij was de spelschrijver en regisseur. De eerste naam die als zodanig in de Bergse archieven vermeld staat is Philip de Vleminck in 1480. In 1482 werd er aan Janna van der Heyden een bedrag betaald om in Brussel een spel "van rethoriken te trecken". In 1498 kreeg Jan Inghels een bedrag voor het schrijven van een spel, dat te Gent werd opgevoerd.

De kamer had aanvankelijk geen eigen ruimte. De rederijkers konden gebruik maken van de kamer van het voetboogschuttersgilde in het huis "het Scaeckbert" op de Grote Markt. Pas in 1530 kocht het gilde het huis "Ingelant" op de zuidzijde van de Grote Markt (thans de Teerkamer) naast de lakenhal.

Uiteraard kon men de gezellen van de Vreugdenbloem ook bewonderen tijdens de Vastenavond. In de stadsrekeningen uit de vijftiende en zestiende eeuw staan jaarlijks uitgaven vermeld over feesten en maaltijden op het stadhuis en in de stadsteerkamer bij gelegenheid van Vastenavond. Er werden dan allerlei hooggeplaatste mensen uitgenodigd; muzikanten en toneelspelers luisterden de maaltijden op met sketches en liedjes. In de stadsrekeningen van 1507 en 1527 worden daarbij de leden van het gilde der Vreugdenbloeme met name genoemd voor het opvoeren van een esbattement.

De Bergse rederijkers namen ook deel aan wedstrijden of landjuwelen. In 1480 schijnt er een dergelijk landjuweel in Bergen op Zoom te zijn georganiseerd. De rederijderskamer uit Hulst nam hieraan deel. Het jaar daarop speelden de rederijders uit Bergen op Zoom het spel van de Heilige Gertrudis op de markt in Hulst. In 1492 behaalden de Bergse rederijders een prijs op het landjuweel te Leuven en in 1496 namen ze deel aan de wedstrijd te Antwerpen met het mysteriespel *dWoort*, een stuk gebaseerd op één van de vier evangeliën. Uit de stadsrekeningen blijkt tevens dat de Bergse rederijders deelnamen aan de landjuwelen te Brussel in 1532 en Antwerpen in 1561. Bij dit laatste werd het spel *de Liefde* opgevoerd.

Het laatste optreden vond plaats op 22 februari 1578 ter gelegenheid van de inhuldiging van de nieuwe Markies Jan van Withem. Behalve een "spel van sinne" werden er enkele liederen ter ere van de Markies ten gehore gebracht.

De hervorming in Bergen op Zoom in 1580 luidde een tijdperk in, waarin er weinig ruimte was voor het voortbestaan van de rederijderskamer; er mochten geen openbare feesten meer georganiseerd worden op de feestdagen van de patroonheiligen. Op 6 november 1591 bekrachtigde Prins Maurits het besluit van het stadsbestuur om de Rhetorica op te heffen. Pas in 1615 zou een nieuw rederijdersgilde worden opgericht.

Erasmus en zijn vrienden in Bergen op Zoom.

De beroemde Erasmus kwam in 1493 als secretaris in dienst van de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen. Hierdoor kwam hij in contact met mensen uit Bergen op Zoom. Bisschop Hendrik van Bergen was namelijk de zoon van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom en Margaretha de Saint Simon. Als secretaris moest Erasmus de vele reizen van zijn bisschop meemaken. Hendrik van Bergen kwam meerdere keren naar Bergen op Zoom; daarover zijn mededelingen te vinden in de stadsrekeningen. Ook bij het overlijden van zijn vader in 1494 was hij hier in de stad. Tijdens zijn verblijf hier kwam Erasmus in contact met verschillende Bergenaren, o.a. Jacobus Battus, Joost van Schoonhoven en Willem Coelgenens. Volgens een artikel van C. Slootmans verbleef Erasmus bij zijn bezoeken aan de stad op het slot te Halsteren; dit feit ontleende Slootmans aan een in 1611 in Antwerpen uitgegeven werk van Opmeer, waarin vermeld staat dat Erasmus op het kasteel van Halsteren werkte aan zijn beroemde boek *Anti barbari*. De heren van Bergen op Zoom bezaten in Halsteren een slot, waarbij men moet denken aan een versterkte woontoren met bijgebouwen, omgeven door een gracht. In het voormelde boek heeft Erasmus het over een ophaalbrug, waaruit men mag veronderstellen dat het gebouw door een gracht was omgeven. Het kan zijn dat Erasmus in Halsteren verbleef, maar het is ook mogelijk dat hij op het kasteel van Borgvliet of het kasteel van Wouw verbleef, beide in het bezit van de heer van Bergen op Zoom. Ook Sandra Langereis gaat in de voortreffelijke biografie van Erasmus uit van zijn verblijf in Halsteren. Blijkens zijn in druk uitgegeven brieven had Erasmus ook connecties met Antonius van Bergen, broer van Hendrik; Antonius was abt van het klooster van Sint Bertin te Sint Omair.

Lowijs Porquin

Van de zestiende-eeuwse schrijvers uit Bergen op Zoom is over het algemeen niet zoveel bekend. Dat geldt echter niet voor Lowijs Porquin, van wie twee boeken bewaard zijn gebleven, die bovendien meerdere malen zijn uitgegeven.

Lowijs Porquin is op 13 mei 1511 geboren te Chieri in Italië en vestigde zich na veel omzwervingen op 22 april 1556 in Bergen op Zoom. Hij woonde onder meer in Brussel, Nijvel, Antwerpen, Sluis, Zierikzee en Middelburg. Toen hij in Bergen op Zoom kwam wonen was hij een welgesteld zakenman; een jaar eerder had hij het "Hooghuis" in de Wouwsestraat gekocht. In 1553 was hij in de adelstand verheven. Het merendeel van zijn fortuin had hij verdiend als lombard. De lombarden waren geldschieters, die via familierelaties een wijdvertakt net van wisselkantoren en pandjeshuizen hadden opgebouwd. Lowijs heeft in Bergen op Zoom dat beroep echter nooit uitgeoefend. Hij had zijn zaken aan anderen overgedaan voor hij zich hier vestigde. Behalve het "Hooghuis" had hij ook het ernaast gelegen huis "Sint Barbele" en een achterhuis in de Korenbeursstraat in bezit. Hij bekleedde hier tal van openbare ambten, waaruit blijkt dat hij kort na zijn verhuizing al hoog in aanzien stond. Zo was hij onder meer deken van het gilde van het Heilig Sacrament in de Sint-Gertrudiskerk. Hij is in Bergen op Zoom overleden op 8 mei 1573.

Lowijs Porquin schreef hier twee boekjes:

a) *Een lieflick memorieboek*

b) *Den uutersten wille*

Het *lieflick memorieboek* is een familie-kroniek van het gezin Porquin en bevat allerlei feiten over de geboorte en het overlijden van de kinderen van Lowijs Porquin en zijn vrouw Magdalena Muelenaers, over zijn reizen, over het familiewapen e.d.; het telt 63 bladzijden en is "Rhetorijckelijc gestelt", dat wil zeggen in versvorm geschreven, in de stijl van de rederijkers.

De *Uuterste Wille* is vele malen uitgegeven, voor het laatst in 1726. Het is bedoeld als een geestelijk testament, door een mede-auteur (Anthonius Verensis) in een literaire vorm gegoten; Porquin geeft in dit werk vele adviezen en instructies aan zijn kinderen, die daarnaast ook nuttig zijn voor ouders bij de opvoeding van hun kinderen. Porquin heeft dit werk geschreven om zijn kinderen het verhaal van zijn succes te vertellen; hij had zich voornamelijk met woeker beziggehouden, wat door de kerk als zondig veroordeeld werd. Met dit boek trachtte hij zijn ziel van eeuwige verdoemenis te vrijwaren door allerlei zedelijke, wijsgerige en godsdienstige aanbevelingen te doen en zijn kinderen aan te zetten tot vroomheid. Tot in de achttiende eeuw werd dit boekje gebruikt voor onderwijs- en opvoedkundige doeleinden.

DE RENAISSANCE

De renaissance in de Nederlandse literatuur begint omstreeks 1570 en beleefde een hoogtepunt met de hoogrenaissance in de eerste decennia van de 17^e eeuw. De godsdienstige ontwikkelingen en de economische opbloei speelden daarbij een grote rol.

Literatuur en godsdienst gingen in het verleden vaak hand in hand. Men nam de pen ter hand uit ethische of didactische overwegingen en daarbij speelde de godsdienstige gezindheid een belangrijke rol. De priesters en predikanten hadden een gedegen opleiding achter de rug en waren in staat om hun gedachten aan het papier toe te vertrouwen. De uitvinding van de boekdrukkunst maakte het bovendien mogelijk die gedachten op grotere schaal te verspreiden dan de beperkte kerkelijke kring.

De schrijvers in de zestiende en zeventiende eeuw vinden we daardoor voor een groot deel bij de rooms-katholieke religieuzen en de hervormde predikanten; daarnaast bij een beperkte groep intellectuelen, die het voorrecht had om een universitaire studie te volgen.

De godsdienstige ontwikkelingen in de zestiende eeuw speelden een rol in de literaire ontwikkelingen in de stad. De hervorming, die zich hier in 1580-1581 voltrok, maakte het voor de katholieken in de stad onmogelijk om zich openlijk in woord en geschrift te uiten over godsdienstige onderwerpen. We zien dan ook dat op het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw het merendeel van de schrijvers van hervormde huize was.

Het Jonck Vreughdenbloemken

Op 22 december 1615 werd een nieuw gilde van de retorica opgericht, dat de naam "het Jonck

Vreugdenbloemen" of "de Jonghe Vreughden-blomme" voerde. Dit gezelschap hield zich vooral bezig met het opvoeren van door anderen geschreven toneelstukken. Zo brachten de leden in 1616 het spel *Tragoedie van den Coninck Oedipus* op de planken. In 1622 voerden zij een spel op ter ere van het feit dat de stad het beleg door de Spanjaarden in dat jaar goed had doorstaan. Het stuk heette *Eerdicht op het ontzet van Bergen op Zoom* en het werd in het najaar aangeboden aan het stadsbestuur. Onder een nagenoeg gelijke titel *Eerdicht over het gedenckweerdighe ontset van de stadt Berghen op den Zoom* verscheen in 1623 een pamflet in Amsterdam. Het beleg was ook de inspiratiebron voor de rederijderskamer In Liefd' Bloeyende te Amsterdam, die in 1624 het stuk *D'ontsettinghe van Bergen op Zoom* in druk liet verschijnen. Dit spel werd in 1747 nogmaals gedrukt.

De Jonghe Vreughden-blomme trad ook in Antwerpen op (in 1618) en in Mechelen (1621); van dit laatste optreden zijn enige teksten bewaard gebleven in het boek *Schatkiste der Philosophen ende Poëten*.... uitgegeven in Mechelen, 1621. Er staan acht teksten in, met als thema de klassieke filosofen; de gedichten en liederen waren plechtstatig en zullen ongetwijfeld breedspakig gedeclameerd zijn.

Het is niet bekend, wanneer dit gezelschap ter ziele is gegaan. Het heeft in de loop der zeventiende eeuw nog geruime tijd bestaan.

De belegering van 1622 in dichtvorm herdacht.

Behalve de rederijdersliteratuur zijn vooral de lofzangen en gedichten over belangrijke militaire gebeurtenissen bewaard gebleven, zoals die over de belegering in 1622. Vele kaarten, pamfletten en gedichten geven het verhaal van de belegering en de aftocht van de Spaanse troepen onder leiding van Spinola weer.

Het meest bekend gebleven lied is *Merck toch hoe sterck* van de uit Veere afkomstige schrijver Adriaen Valerius. Valerius gebruikte een "comedianten-dans" als melodie voor zijn lied, dat in 1626, één jaar na zijn overlijden, in druk verscheen in *De Nederlandsche Gedenckclanck*. Valerius was niet de enige schrijver die in verhaal- of dichtvorm het heugelijke wapenfeit bezong. Het zou voor deze bijdrage te ver voeren om ze allemaal te noemen. Er verschenen minstens 15 verhalen en lofdichten bij drukkers in Amsterdam, Dordrecht, Leiden, Rotterdam, Vlissingen, Utrecht, Delft, Middelburg, Londen en Parijs. Slechts één wil ik er met name noemen: de *Eben-ezer, dat is de helpen-steen: op-gericht tot gedachtenisse dat Bergen op Zoom ontset etc.* geschreven door de Middelburgse schoolmeester J. de Swaef en gedrukt door Hans van der Hellen in Middelburg. De afgeslagen belegering wordt hier in een *Danck- en Triumphlied* beschreven. J. de Swaef was een broer van de in Bergen op Zoom woonachtige schoolmeester Samuel de Swaef, waarover later meer.

Justus Turcq

Een van de schrijvers uit de zeventiende eeuw, die wat meer aandacht mag krijgen is Justus Turcq (1611-1680), arts en burgemeester van Bergen op Zoom.

De familie Turcq is nauw verbonden met de geschiedenis van de gezondheidszorg in Bergen op Zoom. De oudste, Paschasius Turcq, is omstreeks 1520 geboren in Eeklo (B.); hij was medicus, humanist, lijfarts van Willem de Zwijger en later van de markies van Bergen op Zoom. Hij was doctor in de geneeskunde en in de wijsbegeerte. Hij schreef het boek *Alea*, een verhandeling over de verslaving aan het dobbelspel en het gokken. Het boek werd voor het eerst uitgegeven in Bazel in 1561 en kreeg meerdere herdrukken. Zijn zoon Israël Turcq was eveneens arts en gedurende enige tijd ook burgemeester van de stad. Hij droeg zijn thesis ter promotie in de studie medicijnen op aan de magistraat van Bergen op Zoom, die hem voor dit werk beloonde met 50 karolusguldens. Israëls zoon Paschasius bracht het eveneens tot arts en burgemeester. Deze laatste rol vervulde hij tijdens het beleg van de stad in 1622. De vierde naam in het geslacht Turcq is die van Justus, die in 1630 in Leiden medicijnen ging studeren. Hij promoveerde in 1636 en werd een jaar later benoemd tot stadsgeneesheer. Hij begon toen tevens aan een carrière met vele stedelijke ambten. Hij was achtereenvolgens schepen, burgemeester, weesmeester, secretaris en pensionaris. Ook bekleedde hij een aantal functies in dienst van de markiezen van Bergen op Zoom, zoals raadsheer en stadhouder van de lenen. Zijn naam komt ook voor als rentmeester van de geestelijke goederen. Hij was lijfarts van de markiezin Maria Elisabeth II van den Bergh en van prins Willem III van Oranje.

Justus Turcq is voor ons echter vooral van belang als schrijver van poëzie en proza in het Latijn. In het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek staat hij beschreven als een in zijn tijd bekend dichter; hij schreef minstens drie gedichtenbundels en een bundel essays. De eerste bundel, *Hagana Diverticula* (1667, 15 blz.)

droeg hij op aan Johan Wierts, lid van de Raad van Brabant en liefhebber van poëzie. Er staan 21 gedichten in over personen en feiten uit de vaderlandse politiek. In hetzelfde jaar verscheen *Secessus Spadanus* (1667, 28 blz.); de hierin opgenomen gedichten schreef hij tijdens een vakantieverblijf in het Belgische Spa, waar hij op aanraden van zijn vriend, de rechtsgeleerde Jacob van Bergen, heen trok om uit te rusten; samen hadden zij daar een aangenaam verblijf. Het geneeskrachtige water en de mooie omgeving inspireerden hem tot het schrijven van bijdragen in proza en gedichten over vele onderwerpen, onder andere over de ook uit Bergen op Zoom afkomstige theoloog Joannes Schuler. In 1668 verscheen bij Christoforus Doll in Den Haag de bundel *Otia Hagana, Diverticula, Secessus* (1668, 76 blz.). Deze bundel droeg hij op aan Cornelis en Johan de Witt, met wie hij bevriend was en met wie hij correspondeerde. In korte, scherpe gedichten hekelt hij belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen in het Haagse politieke leven of vindt hij inspiratie in bekende personen die hij ontmoette tijdens zijn vakanties in Den Haag. Maar hij neemt ook andere zaken op de korrel: hij spot met dronkenschap en hoerenloperij; hij gaf een Amsterdamse hoerenloper het advies naar Den Haag te komen, waar hij met gemak een vrouw zou vinden, die hem kinderen zou schenken.

In 1669 schreef hij in proza de bundel *Solitudo Pia, Seu Meditationes Sacrae* (Leiden, 1669, 124 blz.). Het bevat een aantal beschouwingen met geestelijke motieven, die hij putte uit gebeden, Bijbelse verhalen en de symbolen van de apostelen. Het zijn echter geen theologische meditatie, maar meer poëtische ontboezemingen van een medicus, die al het nodige bereikt heeft in het leven. In zijn voorwoord schreef hij dat hij tevoren gedichten schreef, maar voortaan alleen nog maar proza zou schrijven. Hij droeg de bundel op aan de Markiezin "Elisabeth Zu Zollern", waarmee waarschijnlijk bedoeld is Maria Elisabeth II van den Bergh, getrouwd met Eitel Fritz van Hohenzollern.

Justus Turcq overleed in Bergen op Zoom op 25 november 1680.

Samuel de Swaef

Een andere schrijver, tevens schoolmeester uit de kennissenkring van Justus Turcq was Samuel de Swaef (1597 - 1636). Van der Aa omschrijft De Swaef in zijn Biografisch Woordenboek als volgt: "... hij was in het begin van de 17e eeuw, schoolmeester, schoonschrijver, plaatsnijder en drukker te Middelburg". Deze omschrijving klopt wel, maar is zeker niet volledig. De Swaef woonde ook enige tijd in Bergen op Zoom. De Swaef is op 22 juni 1597 in Middelburg geboren; hij is daar in 1616 getrouwd met Anna Heijncinx. De Swaef werkte in 1623 in Dirksland en sinds 1627 in Bergen op Zoom, waar hij in 1636 op 39-jarige leeftijd is overleden.

Het moet een getalenteerd man geweest zijn. In Bergen op Zoom is hij het meeste bekend gebleven vanwege het fraaie, omvangrijke prospect op de stad, dat hij op een gravure vastlegde. De afbeelding, bestaande uit vier aan elkaar gemonteerde platen, gemaakt in 1631, geeft het stadsbeeld zeer nauwkeurig weer. Het is voorzien van een uitvoerig onderschrift, waarin hij enige feiten uit de geschiedenis van de stad verhaalt.

Zijn literaire productie stond in nauw verband met zijn beroep van schoolmeester. Het merendeel van zijn gedichten is in schoolboeken opgenomen. Het begint met de uitgave van een gedicht van Jacob Cats *Clinck-dicht op de drie-sinnighe sinnebeelden*, door de Swaef in schoonschrift gegraveerd en uitgegeven door Hans van der Hellen in Middelburg in 1618.

Voor het onderwijs maakte hij ook een vertaling van het werk van Plutarchus: *Tractaet van de op-voedinghe der kinderen, nu eerst uijt het Françoische int Nederduijtsche vertaelt*. Het boek is in Middelburg door H. van der Hellen uitgegeven. Als pennenoefeningen voor het leren schrijven en voor het aanscherpen van de ganzenveer bracht hij enkele gedichten met veel krulversieringen in boekvorm op de markt. Het boekje bevat godsdienstige en moralistische gedichten van hem zelf, van A. Hofferus, van Jacob Cats en van J. Coutereels en werd opgedragen aan het stadsbestuur van Zierikzee: *Gedichten van verscheijde Poëten...* (Zierikzee, 1628). Alle teksten in deze bundel zijn in koper gegraveerd door de Swaef en door H. Lancel.

Verder werkte hij mee aan een boek van A. van Overbeke, *Beque der schrijfkonste*, verschenen in Domburg in 1620 en aan het in 1623 in Dordrecht uitgegeven werk *Octionaria ofte veerssen van acht reghels, vervattende verscheijden chistelijcke meditatie ende leeringhen der zeden*.

Van hem bestaat een portret (uit 1627) met een Latijns randschrift en twee bijschriften, waaronder een van de hand van Justus Turcq.

Marcus Zuerius Boxhorn

Een van de meest bekende schrijvers uit de zeventiende eeuw en afkomstig uit Bergen op Zoom was Marcus

Zuerius Boxhorn, geboren in 1612 als zoon van de predikant Jacobus Zuerius en van Anna Boxhorn. Zijn vader is in 1617 in Bergen op Zoom overleden. Zijn moeder Anna Boxhorn vertrok daarop met haar zoon Marcus naar Breda. Marcus ging in 1626 in Leiden theologie studeren, toen nog niet wetende dat dat het begin van een belangrijke onderwijscarrière zou worden. In 1633 werd hij namelijk aan de Universiteit van Leiden benoemd tot hoogleraar in de welsprekendheid. Zijn geboortestad zou hij echter niet vergeten: in 1630 schonk hij het stadsbestuur twee Latijnse boekjes waarvoor hij 50 karolusguldens als beloning ontving. De boekjes droegen volgens de resoluties van het stadsbestuur de titel *Triumphii Laudem Principis auraci*. Hij was niet alleen zeer belezen, maar ook een begaafd schrijver, die uiteindelijk meer dan 70 titels op zijn naam zou brengen. Voor een deel bestaat zijn oeuvre uit historische opstellen, aardrijkskundige en politieke beschrijvingen; voor een ander deel uit Latijnse gedichten en enkele korte verhandelingen. Van zijn poëtisch werk is de bundel *Epistola et poemata* meerdere malen gedrukt (Amsterdam 1662 en Frankfurt 1679). Hij heeft ook twee verhandelingen geschreven die meer inzicht geven in het beeld van de tijd: *Spiegel-tien, vertoonende 't lanck hayr ende hayrlokken bij de oude Hollanders en Zeelanders gedragen* en de tegenhanger daarvan: *Spiegel-tien, vertoonende 't cort hayr bij de Hollanders en Zeelanders joncst gedragen en van den vreemde ontleend*. Beide werkjes zijn in 1644 in Middelburg gedrukt. Boxhorn is niet erg oud geworden; hij overleed in 1653 in Leiden op 41-jarige leeftijd.

DE ACHTTIENDE EEUW

In literair opzicht vormt de achttiende eeuw een rustige periode. Dat geldt in zijn algemeenheid voor het gebied van het tegenwoordige Nederland, maar ook voor Bergen op Zoom. Men las wellicht de gedichten van Hubert Corneliszoon Poot of de Hollandsche Spectator van Justus van Effen of men bezocht een komedievoorstelling van een stuk van Pieter Langendijk. Het was ook de eeuw van Betje Wolff en Aagje Deken, die samen de briefroman *Sara Burgerhart* schreven. De boekhandelaren hadden buitenlandse schrijvers als Voltaire en Rousseau in hun winkel.

De plaatselijke geschiedenis werd uitvoerig belicht door Joannes (Jean) Faure in zijn boek *Histoire abrégée...*, dat in 1761 in Den Haag verscheen. Toch verscheen er in de achttiende eeuw wel iets op het gebied van de literatuur, al kwam de stormachtige ontwikkeling pas op het eind van de eeuw met mensen als Bernardus Bosch en Petronella Moens.

De stedenmaagd overrompeld.

De belegering en inname van de stad door de Fransen in 1747 tijdens de Oostenrijkse successieoorlog maakte, ook in landelijk opzicht, veel indruk. Niet alleen door de politieke invloed van die daad door een vreemde mogendheid, maar ook vanwege de enorme schade die werd aangericht. Daarbij kwam nog dat men de kracht van het leger en de sterkte van de vesting totaal had overschat. De vesting had de naam onoverwinnelijk te zijn en werd "La Pucelle" (de maagd) genoemd. Aan die maagdelijkheid kwam in september 1747 abrupt een einde. De gebeurtenissen waren voer voor geschiedschrijvers, maar ook voor dichters en romanschrijvers.

Er zijn zelfs toneelstukken uit die tijd bewaard gebleven zoals: *Der verlohrene Cranz der gewesenen Jungfer Berg op Zoom*. Het is een Duitstalig toneelstuk waarin de belegering en overgave van de stad worden voorgesteld. De schrijver van het stuk is onbekend. Als plaats en jaar van uitgave staat aangegeven "Kijk inde Pot, 1747". Het ging hier om een spel voor acht spelers in drie bedrijven en een naspel in drie bedrijven. De aanduiding "Kijk inde Pot" kan er op wijzen dat het spel in het soldatenkamp op Kijk in de Pot is opgevoerd, wellicht voor een Duits of Zwitsers regiment dat hier gelegerd was.

Na de belegering verscheen er in Amsterdam (uitgegeven door A. de Haen jr. en J. Meyer) een bundel gedichten ter ere van Willem Karel Hendrik Friso, die in mei 1747 tot stadhouder van alle gewesten werd uitgeroepen. De bundel bevat ook zeventien gedichten over de belegering en inname van Bergen op Zoom. Het gaat hier om gelegenheidsgedichten van H. Bak, N. van Frankendaal, J.W. van Kerkhoven, Pieter Marriot, J. Meyer, H.J. Roullaud, J. de Timmerman en twee onbekende dichters, die signeerden met de initialen A. H. en W.S. Fs.; voor zover thans bekend gaat het niet om in Bergen op Zoom woonachtige of hieruit afkomstige dichters. De bundel draagt de titel *Dichtkundige Lauwerbladen*.

De belegering en inname van de stad in 1747 leverde verder voor de verliezende partij (Bergen op Zoom en de Republiek) een 16 pagina's tellend gedicht op van J. Tieleman: *Neerlands rouwklagt over 't verwoeden der*

Fransche aan de stad Bergen op den Zoom, uitgegeven in Enkhuizen in 1747.

De Groningse predikant Cornelis van Velzen werd door het historische feit geïnspireerd tot een lyrische kerkrede: *Des Heeren lust ende begeerte om zijn volk...*

Jacobus Bremer, boekverkoper uit Amsterdam, was de schrijver en uitgever van een *klinkdicht op de zware belegering der sterke stad Bergen op Zoom*; hij schreef onder meer:

"O Wakk're vesting-stad! wel meermaals fel bestreden,
Van't Spaansch, en Fransch geweld: maar nooit zijn uwe Leeden
Door wapenen verkragt; of Oorlogs-vuur verplet:
Neen, (Trouwheid was het zwaard waar door gy wierd ontzet.)

Hou moed, ô Bergen! en betoon uw' dapperheeden
Nu Vrankrijk, door zyn magt, U op den nek wil treden;

.....

Dit "klinkdicht" nam hij op in de uitgave van *De Harlequin, reizende met zyn rarekiek van Vrankrijk na Brabant, vertonende de belegering der sterke stad Bergen op den Zoom*; dit is een op rijm gestelde dialoog tussen de harlekijn en een zekere Gijs. Het stuk werd mogelijk op kermissen en feesten opgevoerd door de als harlekijn verklede toneelspeler, die in een kijkkast (rarekiek) zogenaamde opticaprenten kon vertonen. Er zijn enkele opticaprenten met fantasievoorstellingen over de belegering bewaard gebleven. De schrijver van deze "Harlequin" is niet bekend.

Er is ook een onbekend aantal Franse gedichten bewaard gebleven, die bedoeld waren om de overwinnaars van de belegering te eren. In de verzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst te Bergen op Zoom zijn enkele van die lofdichten te vinden, onder andere: *Ode de la prise de Berg-op-Zoom* en *Le siège de Berg op Zoom: poème*, beide kort na 1747 uitgegeven. In dit verband kan ook het gedicht van Voltaire (1694-1778) genoemd worden waarin hij Madame de Pompadour vergeleek met de onneembare vesting Bergen op Zoom. De vesting Bergen op Zoom droeg de bijnaam "la Pucelle" (= de Maagd) omdat men veronderstelde dat de vesting niet was in te nemen. Voltaire heeft in zijn *Précis du siècle de Louis XV* een passage gewijd aan de belegering van Bergen op Zoom.

DE VERLICHTING EN DE ROMANTIEK

De patriotten en hun literaire producties.

De jaren tachtig van de achttiende eeuw vormden in heel de Republiek, evenals in de rest van West-Europa, een tijd van grote spanning en onrust. Dat leidde tot militaire conflicten en een revolutie die in Frankrijk in 1789 begon en uiteindelijk in 1794-1795 de oude bestuursstructuren in de Republiek ten einde zou brengen. De onrustige tijd vormde echter een gunstig klimaat voor vele literaire producties. Daar kwam nog een andere factor bij: mede dankzij de tolerante houding van de Bergse magistraat ten opzichte van andersdenkenden, vestigden zich in 1787 een aantal uit hun woonplaats gevluchte of verbannen patriotten. De patriottenbeweging streefde naar politieke en economische veranderingen. Met name moest het stadhouderlijk regime van prins Willem V van Oranje het ontgelden. Tot deze groep behoorden mensen als Bernardus Bosch, die een groot literair oeuvre op zijn naam heeft staan, maar ook drukkers als Willem van Riemsdijk en Steven van Bronkhorst.

De patriotten droegen hun ideeën uit in tal van kranten en pamfletten; juist op het einde der achttiende eeuw waren de kranten sterk in opkomst. In het zuiden verschenen kranten als "De Politieke Kruyer" en "De Post van den Neder-Rhijn". De plaatselijke patriotten organiseerden zich in sociëteiten, exercitiegenootschappen en leesgezelschappen. In Bergen op Zoom kunnen we in dat verband de sociëteit "De Eendracht" noemen, die waarschijnlijk in 1785 werd opgericht. Aan het spel van de patriotten kwam in 1787 een einde; in tal van steden kwam een Oranjegezinde antipatriottenbeweging op gang, wat in enkele gevallen leidde tot grootscheepse plunderingen. Het herstel van prinsstadhouder Willem V in zijn waardigheden op 20 september 1787 noemt men in dit verband "de restauratie". Dit feit won nog aan belang, toen een aantal steden de zijde van de prins koos. Vele patriotten werden verdreven of sloegen op de vlucht. Ik vertel dit gegeven hier wat uitvoeriger, omdat Bergen op Zoom een veilig heenkomen bood aan patriotten, die zich elders niet meer openlijk konden uiten, zoals de hierboven genoemde Steven van Bronkhorst en Willem van

Riemsdijk, die ook kort te Antwerpen hadden gewoond.

De zwagers Van Bronkhorst en Van Riemsdijk waren boekdrukkers en boekhandelaars, beiden bevriend met de patriot en dominee Bernardus Bosch, die we als bekend schrijver nog zullen tegenkomen. Zij waren alle drie actief betrokken bij de oprichting van de Burgersociëteit de Eendracht en de Bergse afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Bernardus Bosch had op zijn beurt weer veel contact met de dichteres Petronella Moens, die sterk bevriend was met Adriana van Overstraten.

In het voetspoor van de denkbeelden van de Verlichting met als exponent de Franse filosoof Rousseau, volgde de oprichting van de Bergse afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. In tegenstelling tot de opvattingen in het verleden moest men de laagste klassen der bevolking vooruit helpen door hen geestelijke ontwikkelingen, scholing, activiteiten te bieden, waarna ze zich zelf vooruit konden helpen; de tijd van onderstand en bedelarij moest ten einde komen, zo dacht men. In dat licht gezien waren de leden van "het Nut" actief en zorgden zij voor de oprichting van een "Leer-, spin- en breischool", een "Instituut der Teeken-, doorzicht- en bouwkunde", een "leesbibliotheecq voor de gemeene man" en de uitgave van het "Bergen op Zoomsch Nieuwsblad tot Vermaak en Nut van 't Algemeen".

Van Riemsdijk en Van Bronkhorst

Het drukkersduo Van Riemsdijk en Van Bronkhorst is al eerder ter sprake gekomen. De eerstgenoemde was in 1760, de tweede in 1763 in Arnhem geboren; beiden moesten in 1787 vanwege hun patriottische activiteiten uit Arnhem vluchten. Na enige omzwervingen vestigden zij zich in 1790 in Bergen op Zoom, waar zij een jaar later als poorter werden ingeschreven. Zij startten hier een drukkerij en boekhandel. Met een kleine onderbreking in 1795 bleef Van Riemsdijk tot 1805 in Bergen op Zoom wonen. Steven van Bronkhorst was kort voor hij naar Bergen op Zoom kwam in 1790 in Antwerpen met Anna van Riemsdijk, de zus van Willem getrouwd. In 1797 keerde hij naar Arnhem terug, al bleef zijn naam wel aan de drukkerij van zijn zwager verbonden.

In 1794 gaven zij in twee delen de *Menschelijke lotgevallen, of, merkwaardige levensschetsen getrokken uit de geschiedenissen van vroegere en latere tijden* uit. De schrijver van dit werk is niet bekend. Een jaar later verzorgden zij de uitgave *Het Petermanneke, eene spookgeschiedenis uit de dertiende eeuw*, geschreven door C.H. Spiess, eveneens in twee delen. Spiess kwam vermoedelijk niet uit Bergen op Zoom; er is althans niets over hem gevonden in de doop-, trouw- en begraafboeken, noch in de bevolkingsregisters van Bergen op Zoom.

Verder drukten Van Riemsdijk en Van Bronkhorst tal van werken voor het Nut, literair werk van Bernardus Bosch, Petronella Moens en Adriana van Overstraten.

Bernardus Bosch

Bosch is op 4 september 1746 geboren te Deventer. Hij heeft in verschillende plaatsen als dominee "gestaan". Wegens zijn felle anti-orangistische preken en pamfletten moest hij in 1787 zijn standplaats Diemen verlaten. Hij vestigde zich kort te Amsterdam en begon daar samen met M. Nieuwenhuijzen in 1788 met het tijdschrift "De Menschenvriend"; tevens was hij redacteur van het maandblad "De Vaderlandsche bibliotheek". Hij zou zich overigens in heel zijn verdere leven met het uitgeven van tijdschriften bezig houden.

In 1788 verhuisde hij van Amsterdam, "uit hoofde van zijn aankleving aan het patriotisme", naar het dorpje Durgerdam, waar hij met Y. van Hamelsveld het weekblad "De Godsdienstvriend" begon. In 1789 woonde Bosch weer in een andere plaats, namelijk Buiksloot, waar hij opnieuw met de uitgave van een blad begon: "De leerzaame Praatal", waarvan het eerste nummer in 1790 uitkwam. In juli 1790 vertrok hij naar Poortvliet op het eiland Tholen, waar hij tot predikant was beroepen. Kort voor hij in dit ambt zou worden aangenomen, kwam van de Gecommitteerde Raden van het Gewest Zeeland het bericht dat hij geen toestemming zou krijgen om als dominee in Poortvliet op te treden. Zijn politieke overtuigingen stonden een dergelijke benoeming in de weg. In de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag wordt een pamflet bewaard, geschreven door een zekere "Orthodoxus". Het in dichtvorm geschreven pamflet draagt de titel

Bosch! te Poortvliet; dat's onmoog'lijk. Of vrije dichtgedachten over de zogenaamde beroeping van Bernardus Bosch, eertijds Predikant, Drilmeester en oproerkraaijer te Diemen, tot leeraar, in de gemeenten van Poortvliet. En over hetgeene op dat beroepingwerk betrekking heeft.

In dit 16 bladzijden tellende gedicht wordt Bosch aangeklaagd voor zijn patriottische denkbeelden. Dat

Bernardus Bosch toen al contact had met de drukkers Van Riemsdijk en Van Bronkhorst blijkt uit het door hen uitgegeven tegen-pamflet *Kerkelijke en Politieke stukken over het beroep van Bernardus Bosch, te Poortvliet* (Bergen op Zoom, 1790, 46 blz.). Misschien was dit contact met Van Riemsdijk en Van Bronkhorst wel de reden dat Bosch zich in januari 1791 in Bergen op Zoom vestigde. Hij was toen ambteloos burger en kon zich in alle rust bezighouden met letterkundige arbeid. Zo begon hij hier aan het omvangrijke werk om alle dichtwerken van Joost van den Vondel opnieuw uit te geven. Het zou een serie van 15 of 16 delen moeten worden. Zijn gedachte achter deze onderneming was om op een nauwkeurige en goedkope wijze het werk van Vondel uit te geven, zodat dit ook door de minder bedeeden van de samenleving kon worden aangeschaft. Het eerste deel van *Alle de werken van Joost van de Vondel* (290 blz) verscheen in 1792 en was gedrukt bij het al eerder genoemde drukkersduo in samenwerking met drukkerij De Leeuw en Krap te Dordrecht. Bosch droeg dit werk op aan Petronella Moens, die als een ten geleide een lofdicht in acht coupletten op de Nederlandse dichters aan het werk van Bosch vooraf liet gaan. Uit het lofdicht blijkt dat Bosch toen al een relatie had met Petronella Moens. Het vijfde en laatste deel van de serie Vondelwerken verscheen in 1799.

In 1791 schreef hij in Bergen op Zoom nog enige andere werken:

- *Gesprekken over de Bestemming van den Mensch, ten nutte van het Algemeen, doch bijzonder voor de jeugd*, dat vijf "leerzame" gesprekken tussen een vader en een zoon bevat, gevolgd door drie liederen.

- *Onze verplichting om tot nut van 't Algemeen te werken; ter inwijding van het Bergen op Zoomsche Departement tot Nut van 't Algemeen*.

- *Opdragt voor 't uitgelezenste van Lavaters Werken*, over de Zwitserse wijsgeer J.K. Lavater.

Bij zijn vertrek uit Bergen op Zoom in oktober 1792 gaf hij de stad en het Nutsdepartement een blijvend aandenken in de vorm van het gedicht *Vaarwel aan het Bergen-op-Zoomsche Departement tot Nut van 't Algemeen, den 2den van Wijnmaand 1792*, waarin hij schetste dat hij na "wreedten tegenspoed" in Bergen op Zoom rust had gezocht. Zijn vertrek uit Bergen op Zoom had volgens prof. Van den Eerenbeemt in zijn boek *Streven naar sociale verheffing...* te maken met de meer dan platonische relatie tussen Bernardus Bosch en de blinde dichteres Petronella Moens, die samen met haar zus Maria in die jaren bij Bosch inwoonde. Dat Bosch en Moens patriotten waren en zich tevens met het schrijven van gedichten bezig hielden, moest haast onvermijdelijk tot intensieve samenwerking leiden. In 1792 verscheen bij Van Riemsdijk en Van Bronkhorst en bij De Leeuw en Krap te Dordrecht de gedichtenbundel *Liederen voor het vaderland* door Petronella Moens en Bernardus Bosch gezamenlijk gemaakt. In deze bundel staan 37 gedichten, voornamelijk betrekking hebbend op de patriottenbeweging. Er staan ook enkele liefdesgedichten in waarin een zekere Vrijhart zijn liefde betuigt aan zijn "vaderlandsch meisje"; vermoedelijk gaat het hier om Bernardus Bosch en Petronella Moens. Bosch publiceerde immers ook onder het pseudoniem Vrijhart. De samenwerking tussen beide dichters bleef nog enkele jaren duren; nog in 1795 verschenen er werken van hun beider hand. Hun relatie werd niet door iedereen op prijs gesteld: in 1792 deed haar vader verwoede pogingen om zijn twee ongehuwde dochters weer onder het ouderlijk gezag te brengen en hen te laten terugkeren naar Aardenburg, waar hij toen dominee was. Vader Moens schreef hierover een brief naar de magistraat van Bergen op Zoom, die in dit conflict wel wilde bemiddelen, maar Bernardus Bosch liet geen bemiddelaar in zijn huis toe.

Door zijn vertrek in oktober 1792 eindigde ook de relatie van Bosch met Bergen op Zoom. Zijn veelbewogen leven ging verder via de politiek. Hij bereikte zelfs de positie van voorzitter van de Tweede Kamer. Na de staatsgreep van Daendels op 12 juni 1798 werd hij enige tijd gevangengezet. Later hield hij zich weer bezig met de uitgave van allerlei tijdschriften. Hij is in 1803 in Scheveningen overleden.

Behalve de reeds eerder genoemde werken liet hij tal van politieke pamfletten het licht zien. We zullen die hier verder niet noemen; wie ze wil bestuderen kan hiervoor bij de Koninklijke Bibliotheek terecht. Verschillende van deze werken schreef hij onder de pseudoniemen Vrijhart en Batavus. Wel wil ik hier enige van zijn literaire werken noemen:

- *Gedichten en levensschets van den dichter*, in drie delen uitgegeven in Leiden in 1803;

- *Ernstige dichtluim*, omstreeks 1790 in Amsterdam uitgegeven;

Verder heeft hij ook nog een werk van David Williams uit het Engels vertaald: *Lessen aan een jongen prins door een oud staatsman over den tegenwoordige gesteldheid van Europa* (Duinkerken, 1793).

Petronella Moens

Petronella Moens is op 16 november 1762 te Kubaard bij Franeker geboren, als dochter van de dominee Petrus Moens. Op heel jonge leeftijd is zij met haar ouders naar Aardenburg verhuisd, omdat haar vader daar

tot predikant werd benoemd.

Vader Moens was bevriend met J. Nieuwenhuijzen, de oprichter van het Nut van 't Algemeen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Petronella Moens opgroeide in een sfeer van sympathieën ten opzichte van Het Nut en de patriottische denkbeelden. Petronella, die al in haar vierde jaar blind geworden was, begon op jeugdige leeftijd met het schrijven van gedichten; zij correspondeerde met verschillende schrijvers en dichters; zij moet al rond 1780 met de Bergse Adriana van Overstraten in contact gekomen zijn, want in 1781 verscheen van hun beider hand het dichtwerk *Esther in vier boeken*, dat door de synagoge te Amsterdam bekroond werd met een gouden medaille.

De vader van Adriana, Jan van Overstraten, was notaris te Bergen op Zoom; hij was een van de oprichters van de Bergse afdeling van Het Nut, en daarmee is de kring van bekenden weer rond. Petronella en haar zus Maria Moens woonden in de jaren 1789 - 1793 te Bergen op Zoom. Na haar vertrek uit Bergen op Zoom hield zij echter zowel met Bernardus Bosch als met Adriana van Overstraten intensief contact. Uit het feit dat Petronella Moens ook tal van gedichten heeft geschreven bij gelegenheid van gebeurtenissen in de familie Van Overstraten blijkt dat zij daar nog regelmatig over de vloer kwam.

Petronella Moens heeft vele romans, gedichten en kinderboeken geschreven, waarbij zij vele malen met een gouden of zilveren medaille werd onderscheiden. Zij was lid van diverse dichtgenootschappen.

In haar "Bergse" periode werkte zij onder meer aan de al eerder vermelde bundel *Liederen voor het vaderland* (samen met Bernardus Bosch), maar ook aan:

- *Hugo de Groot in 7 zangen* (1790),
- *De gebroeders De Witten in vier zangen* (1791),
- *De geschiedenis der Menschheid*, uitgegeven in Amsterdam in 1793, met een voorwoord door Bernardus Bosch.

De samenwerking met Adriana van Overstraten leverde behalve het al eerder genoemde boek *Esther* onder meer de volgende werken op:

- *Vaderlandsche dichtproeven*, een zestien bladzijden tellende bundel, uitgegeven bij Loosjes in Haarlem in 1786;
- *Ruth in vier boeken* (120 blz, den Haag 1790);

Ook na haar vertrek uit Bergen op Zoom werkte zij nog enkele malen samen met Bernardus Bosch, wat onder meer blijkt uit de uitgave van *Nuttige, zedelijke, natuurkundige en godsdienstige uitspanningen* (Haarlem, 1795) en de bijdrage *Bij de uitgave der redevoering van mijn besten vriend....Bernardus van den Bosch* (z.p., 1795).

In de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst worden een aantal in druk uitgegeven gedichten bewaard, die zij schreef bij gelegenheid van gebeurtenissen in de familie Van Overstraten en enkele plaatselijke voorvallen. Een aantal ervan schreef zij samen met haar vriendin Adriana van Overstraten; we noemen hier:

- *Aan de ouderen van een deugdzaamen jongeling, door een val van het leven beroofd te Bergen op den Zoom, den 16den october 1789* (met A.v.O.);
- *Het nut der pottenbakkerij, aan den oeconomischen tak, bij gelegenheid van de toewijding eener eerprijs aan Jan Augustijn, te Bergen op Zoom* (1789, met A.v.O.);
- *Op den grooten Menno baron van Coehoorn* (z.j., met A.v.O.);
- enkele gelegenheidsgedichten zoals bij het huwelijk van Pieter van Campen Aelmans en Jeanne Guillelmine Vignon, in 1790; bij de benoeming van Pieter Gerardus van Overstraten tot gouverneur-generaal van Java in 1791; bij het overlijden van Ciprianus de Bêre in 1814; bij het overlijden van Pieter Gerardus van Overstraten in 1801; bij de aanstelling van Jan van Overstraten tot burgemeester van Bergen op Zoom in 1791. Na haar vertrek uit Bergen op Zoom heeft Petronella Moens nog een rijk literair leven geleid. Zij is in 1843 in Utrecht overleden.

Adriana van Overstraten

Het duo Adriana van Overstraten en Petronella Moens is te vergelijken met de landelijk meer bekende schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken.

Adriana van Overstraten is in 1756 in Bergen op Zoom geboren als dochter van de notaris Johan Hendrik van Overstraten en van Geertruid Pets. Ze is geboren in het huis "de Halve Maen" in de Fortuinstraat. Uit het beroep van haar vader valt al af te leiden dat de familie Van Overstraten tot de hoogste kringen in de Bergse gemeenschap gerekend kan worden. Adriana's broer, Pieter Gerardus, bracht het zelfs tot gouverneur-

generaal van Nederlands-Indië.

Adriana bleef lange tijd als ongehuwde dochter bij haar ouders wonen. Zij kwam echter al in haar jeugd in contact met Petronella Moens, met wie zij zeer goed bevriend raakte. Samen stelden zij verschillende dichtbundels samen. Adriana was lid van diverse dichtgenootschappen, onder andere van het Rotterdamse "Studium Scientarium Genetrix", de Goudse rederijderskamer "de Goudsbloem" en het Haagse genootschap "Kunstliefde spaart geen vlijt".

In 1803 verhuisde Adriana met haar bejaarde ouders naar het huis "de Rooden Thoren" aan het Zuivelplein. Voor Adriana zou dit feit nog ingrijpende consequenties hebben. Zij had de gepensioneerde kapitein-ter-zee Sebastiaan Rauws als buurman. Overigens kwam Rauws al langer bij de Van Overstraten over de vloer. Op 4 januari 1804 trouwden zij met elkaar; zij was toen 47, hij 62 jaar. Het echtpaar gaat wonen in "de Bonten Caproen" in de Fortuinstraat. Nadat Adriana in 1811 weduwe was geworden, ontstond een relatie met Nicolaas van Cuijlenborch, oud-baljuw van stad en land van Bergen op Zoom. Zij zijn in 1819 met elkaar getrouwd. Hij was toen 70 jaar! Adriana is zeven jaar later in 1826 overleden. De inspiratiebron van deze eens zo productieve dichteres was reeds eerder opgedroogd. Sinds haar huwelijk met Sebastiaan Rauws zijn er van haar hand geen dichtbundels meer in druk verschenen. Er is verder maar één gedicht van haar bekend, waarbij zij als A. Rauws-van Overstraten signeerde. Dat gedicht ging over de nagedachtenis van Ciprianus de Bêre.

Het oudste in druk uitgegeven werk van Adriana verscheen in 1777 in de bundel *Treur en troostzangen over het zalig afsterven van Elisabeth Christina Visch..., echtgenote van ... Abdias Velingius...* In deze bundel zijn ook gedichten opgenomen van C.M. Hubert-van Eijbergen en van Maria Verberkmoes. Deze laatste was een achternicht van Adriana; ze zouden nog meer gedichten in één bundel samenvoegen.

Het tweede optreden van Adriana als dichteres was bij gelegenheid van het vertrek van haar broer naar Nederlands-Indië. De bundel getiteld *Gedichten op het vertrek naar Batavia van den Wel ed: Gestrengen heer en mr. Pieter Gerardus van Overstraten als extra-ordinair Raad van Justitie, aldaar met het schip het Slot ter Hoge, vertrokken in den jaare 1780*. In deze bundel staan ook gedichten van Maria Verberkmoes, van haar vader Jan en van drie onbekende dichters met de initialen D.S., L.A. en H.A. De initialen D.S. staan waarschijnlijk voor Dirk Spierejee, die we hierna nog tegen zullen komen. Volgens J. Weyts, die een artikel schreef over Adriana van Overstraten, zijn met de initialen L.A. en H.A. haar ooms Leonardus en Hugo Aelmans bedoeld.

In 1780 begon haar samenwerking met Petronella Moens. Samen schreven zij het al eerder vermelde dichtwerk *Esther in vier boeken*, dat in 1781 en in herdruk in 1786 verscheen. In de bundel *Vaderlandsche Dichtproeve*, die zij ook met Petronella Moens maakte, schreef zij een lofdicht op de Schelde; met een woordspeling gaf zij hieraan de titel *Scheld-zang*. In 1788 verscheen haar *Erekrans op mijn geboortestad Bergen op Zoom*; dit werk, dat bij A. Fokke Simonsz. in Amsterdam gedrukt werd, omvat een 648 regels tellend epos over de geschiedenis van Bergen op Zoom. De plaatselijke en vaderlandse geschiedenis waren vaker haar inspiratiebron. In 1790 schreef zij een uitvoerig treurspel (158 blz.) over Jacoba van Beyeren: *Jacoba van Beieren in vijf boeken* (Amsterdam, 1790). Zij kreeg hier landelijke bekendheid mee. In dat jaar was zij zeer productief. Behalve de werken die zij met haar vriendin Petronella schreef, maakte zij ook de werken *Johanna Gray en Dolsey* en *Amelia* (beide verschenen in 1790).

Dankzij haar lidmaatschap van het Haagse genootschap "Kunstliefde spaart geen vlijt", werd haar gedicht *De Huigelaar* opgenomen in een bundel met bekroonde gedichten.

DE BEWEGING VAN TACHTIG EN DE TIJD DAARNA

Als men in de literatuurgeschiedenis spreekt of schrijft over "de Tachtigers", dan wordt hiermee de zogenaamde "beweging van Tachtig" bedoeld, waartoe onder andere Lodewijk van Deyssel behoorde. Deze beweging vormde een reactie op het voorafgaande tijdperk. Men zette zich af tegen het moraliserende van de poëzie van Beets en Ten Kate. Voor de Tachtigers gold het principe van het esthetische van de kunst: l'art pour l'art, dat wil zeggen kunst mag geen ander doel hebben dan kunst te zijn. Volgens deze beweging moesten vorm en inhoud volledig samengaan. Tot de Beweging van Tachtig behoorden Willem Kloos,

Jacques Perk, Albert Verweij, Frederik van Eeden, Herman Gorter en Lodewijk van Deijssel.

Lodewijk van Deijssel

Bergen op Zoom kwam in contact met de Beweging van Tachtig door de komst van Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm (1864-1952), beter bekend onder zijn pseudoniem Lodewijk van Deijssel. Karel was de zoon van de beroemde katholieke emancipator Josephus A. Alberdingk Thijm. Hij was in 1887 getrouwd met Catharina Horyaans en ruim een jaar later kregen zij een zoon: Josephus, genoemd naar Karels vader. Het gelukkige gezinnetje woonde toen in Mont-lez-Houffalize in de Ardennen. In een brief aan Frederik van Eeden schreef van Deijssel over deze tijd: "Mijn huiselijk kalmte-geluk is geheel in orde". In het voorjaar van 1889 overleed zijn vader Josephus Alberdingk Thijm. Deze gebeurtenis greep hem zeer aan. Hij verhuisde van de Ardennen voor korte tijd naar Amsterdam, waar het gezin introk bij moeder Thijm. Lodewijk van Deijssel nam zich voor om een boek te schrijven over zijn vader. Toen zijn moeder zich vestigde in het Sint Philomena-gesticht te Hoogerheide, verhuisde Lodewijk op 10 augustus 1889 met zijn gezin naar Bergen op Zoom. Hij moest zich schikken in een betrekkelijk eenvoudige woonruimte op het bovenhuis Kremerstraat 28-30 (hoek Vismarkt/Kremerstraat). De verhuizing naar Bergen op Zoom was noodzakelijk om regelmatig bij moeder Thijm op bezoek te gaan. Bovendien was er door de dood van vader Thijm een einde gekomen aan de maandelijks toelage, die Lodewijk ontving; er brak voor hem een ellendige tijd aan, die gekenmerkt werd door geldgebrek. Acht dagen na zijn verhuizing naar Bergen op Zoom schreef Van Deijssel aan Arnold Ising:

"Ik kan, god-verdomme, waardste Amice-Vriend, U bij alle bliksems mededeelen, dat ik nu weêr met mijn beroerde kont op een Bergen-Op-Zoomsch bovenhuis, Jezus, Maria, Jozef, ben aangeland.

.....

Mijn vader is gestorven, ja, in maart '89, en, nou en toen zijn wij in Bergen-op-Zoom gaan wonen, vin-je dat niet aardig. Als, wat god verhoede, mijn moeder ook komt te sterven, dan trekke we d'r met onze donder weêr uit, d'r uit, de gamizoenstad uit, d'r uit, voorbij de officieren in de societeit, voorbij de excerceerende rekruten, voorbij de soldaten met hun tenten, voorbij de Korporaal-Waschbazen, d'r uit, ja d'r uit."

Uit deze brief kan men zonder meer aannemen dat Van Deijssel de verhuizing naar onze stad met behoorlijke tegenzin had ondernomen. Ook uit zijn brieven aan Frederik van Eeden kan worden opgemaakt dat hij in zijn Bergse tijd niet alleen in maatschappelijk en financieel opzicht ontredderd was, maar ook in grote geestelijke nood verkeerde.

Dankzij zijn correspondentie met Van Eeden en Ising weten we in wat voor omstandigheden hij daar woonde. Het gezin woonde boven bakker Smaels en had de beschikking over een keuken, een huis- woon- en slaapkamer en een werkkamer. Daarboven een grote zolder, die Van Deijssel de "bovenzaal" noemde.

Het bovenhuis op de hoek Kremerstraat/Vismarkt was zo tochtig en kil, dat Van Deijssel voortdurend dik gekleed in zijn werkkamer verbleef. In een brief aan Arnold Ising beschreef hij zeer uitvoerig hoe hij in twee paar ondergoed, in een oud pak van zijn vader, met een doek om zijn hoofd, in een pelsjas met daar omheen een katoenen deken was gehuld. Bovendien met zijn voeten op een warme stoof, met daarom nog een deken, terwijl hij op een meter van de kachel zat. In die houding kon hij uiteraard nauwelijks werken; hij voelde zich geregeld ziek. Hij had toen nagenoeg geen contact met burens of plaatsgenoten. In zijn brieven aan Frederik van Eeden schreef hij, dat hij in de eerste vier maanden van zijn Bergse periode nooit uitging, behalve eens per maand naar zijn moeder in Hoogerheide. Omdat hij ziek werd en met constipatie sukkelde, ging hij vervolgens dagelijks twee uur wandelen. Hij zette enige wandelingen op papier: *Wandelingen van twee uur in gestrekte pas*, waarin hij de omgeving beschrijft, die hij tijdens die wandelingen verkende.

Aan Van Eeden schreef hij over zijn persoonlijke, benarde situatie:

"Als je wist hoe sterk mijn begeerte was om weêr goed aan 't werk te gaan en hoe vreselijk dan dagelijks, als door het spook van de armoede zelf, door de koude te-rug gedreven te worden, hoe ellendig, nu ik een werk over of gewijd aan mijn vader b.v. heel klaar in mij had, - met klaar bedoel ik helder en gereed - zoo dat het als een wezen in mij was, hevig levendig van jonge emotie en als door mijn hoofd- en borstbeenderen naar buiten willend dringen - en dan niet te kunnen omdat je vingers koud zijn."

Uit geldgebrek moest hij Van Eeden geregeld om een financiële bijdrage vragen. Van Eeden heeft hem meermalen een bijdrage bezorgd, hoewel die niet voldoende was voor Van Deijssel. Hij vroeg zelfs geld aan Emile Zola, die hij ten zeerste bewonderde en met wie hij correspondeerde. Zola gaf hem echter geen geld. De kleine toelage die hij van zijn moeder ontving, probeerde hij aan te vullen met vergoedingen voor het

schrijven van literaire kritieken en bijdragen aan literaire tijdschriften. Daarnaast trachtte hij in Bergen op Zoom en in Antwerpen antieke voorwerpen en sieraden uit zijn vaders nalatenschap te verkopen. Bij een van die pogingen werd hij op 3 juni 1890 te Antwerpen gearresteerd wegens landloperij. De Belgische politie vertrouwde hem niet (mogelijk vanwege zijn enigszins merkwaardige uiterlijk en lichaamshouding) omdat hij sieraden en antieke spullen bij zich had en zich niet kon legitimeren. Nadat de politie duidelijkheid had over de herkomst van deze voorwerpen, o.a. waaiers, doekspeldjes en een horloge met inscriptie, werd Lodewijk op vrije voeten gesteld. De Antwerpse politiecommissaris kreeg een telegram van zijn Bergse collega, waarna hij snel werd vrijgelaten. Van Deijssel was des duivels over dit voorval.

In mei 1890 verhuisde Van Deijssel met zijn gezin naar een bovenhuis op de hoek van de Wassenaarstraat en Burg. van Hasseltstraat. Van Deijssel woonde ook hier niet erg naar zijn zin. Het huis was erg tochtig op de noordwesthoek van de Van Hasseltstraat en Lodewijk was vooral in het eerste halfjaar dat hij daar woonde, bezig om alles tochticht te maken. In december 1890 schreef hij aan Albert Verweij dat hij zowat de hele dag doorbracht met gesprekken met de smidsknecht, met het bekleden van deur- en raamkieren, met het verwisselen van kachels, het manoeuvreren met vuurschermen, het verplaatsen van meubilair en het verwisselen van kleding.

Van Deijssel kreeg veel adviezen van Frederik van Eeden, niet alleen op medisch gebied, maar ook over zijn manier van werken, zijn dagindeling en hij stuurde Van Deijssel geregeld boeken en artikelen. In januari 1891 schreef Van Eeden het volgende over Bergen op Zoom:

"En, raar, nu lijkt Berg Op Zoom mij een zeer begeerlijke verblijfplaats, die rivier, het stadje die heuvel - geelachtig, winderig, eenzaam, om daar eens heel heerlijk ver te zijn van de vele hinderdingen hier - Om daar alleen te kunnen werken - bij niemand bekend..."

Lodewijk van Deijssel liet hem weten zeer geroerd te zijn door deze impressie over Bergen op Zoom.

Beide schrijvers schreven elkaar veelvuldig in deze tijd. Later, toen hij allang ergens anders woonde, zou Van Deijssel opmerken weer de neiging te hebben in een "Bergen-op-Zoomsche correspondentie" te vervallen, waarmee hij doelde op de uitvoerige briefwisseling over allerlei -ook huishoudelijke- onderwerpen. In juli 1891 schreef hij aan Frederik van Eeden aanhoudend aan het werk te zijn. Hij was toen bezig met zijn roman over Frank Rozelaar.

In 1891 ging Van Deijssel in op een aankondiging door de stadsomroeper over het verschijnen voor de keuringsarts voor de Bergen op Zoomsche schutterij. Van Deijssel had deze algemene oproep voor jonge mannen gehoord en vroeg advies aan enige mensen in zijn omgeving. Steeds kreeg hij het advies zich niet te melden omdat de administratie ten stadhuiwe zo slecht georganiseerd was dat men er bij niet verschijnen nooit meer iets van zou horen. Daar was Lodewijk niet zeker van; hij besloot zijn huisarts te raadplegen, omdat hij met zijn advies wellicht afgekeurd kon worden. Van Deijssel had immers een afwijking aan de ogen: hij keek nogal scheel. Ook zijn huisarts verzekerde hem dat hij zich gerust kon melden omdat hij toch wel afgekeurd zou worden op zijn ogen. Hij werd in het stadhuis gekeurd door een militaire en een burgerlijke arts. Van Deijssel werd ook uitvoerig op zijn gezichtsvermogen getest. Het merkwaardige hierbij was dat hij bij afzonderlijke tests door ieder oog goed kon zien, maar zodra men hem met beide ogen door een bril liet kijken, hij niets van de aangewezen letters kon onderscheiden. De heren doktoren dachten dat hij hen voor de gek hield en zodoende werd hij geschikt bevonden voor de militaire dienst. Ook zijn verzoek bij de Raad voor Beroep in 's-Hertogenbosch leverde niets op. Tenslotte kwam hij onder deze dienstplicht uit door een vervanger te zoeken.

Het jaar 1892 werd voor Van Deijssel moeilijk. Doordat hij geregeld zwaar verkouden was en last had van koorts, raakte hij totaal uitgeput. In februari 1892 vroeg hij Frederik van Eeden (die was tenslotte arts) om advies over de toepassing van een zogenaamde Kneippkuur; hij had een boek van pastoor Kneipp gelezen over de heilzame werking van geneeskrachtige baden. In zijn brief aan Van Eeden van 6 februari 1892 schrijft hij:

"Ik ben voortdurend ziek - behalve aan de dingen die ik door morele zelf-leiding genezen kan meer rechtstreeksch - door verkoudheden in 't hoofd en in de leden. Vandaag is het de 40ste dag van mijn laatste verkoudheid. Men noemt het, geloof ik, catarrhen. Daar mij dit onuitstaanbaar het werken bemoeilijkt en deprimeert, wil ik er een eind aan maken."

Van april tot juni 1892 verbleef hij twee maanden in Kleef om een Kneippkuur te volgen. Die tamelijk zware kuur gaf enige verbetering, al liet hij Van Eeden enigszins teleurgesteld weten dat hij nog niet genezen was. Toen hij weer goed en wel thuis was werden zijn vrouw en zoontje ernstig ziek. Lodewijk moest het huishouden doen.

In september 1892 begon Van Deijssel aan verhuizen te denken. Zijn vrouw leed nog steeds aan koorts en Lodewijk zocht de oorzaak in de slechte woonomstandigheden en het slechte klimaat. Hij zelf was nog steeds

depressief en had last van acute zenuwaanvallen. In oktober 1892 maakte hij zijn testament, waarin hij de meest merkwaardige bepalingen opnam. Zo moest men zijn doods-kist acht dagen boven de aarde laten staan, moest zijn hart doorstoken worden, en wilde hij zich op zijn doodsbed laten fotograferen, waarna een litho of ets van die foto gemaakt moest worden, die vervolgens ten bate van zijn vrouw in de handel gebracht moest worden.

In december 1892 schreef hij in een brief aan Arnold Ising jr. dat hij zich nog steeds beroerd voelde. Zijn overspannenheid was toen kennelijk nog niet voorbij. Eind 1892 kwam Frederik van Eeden bij Lodewijk van Deijssel op bezoek. Dat bezoek deed hem goed, waarschijnlijk ook omdat Van Eeden hem goede adviezen gaf over zijn gezondheid en zijn manier van werken. Van Deijssel paste zelfs zijn dagindeling aan. In mei 1893 begon hij plannen te maken om te gaan verhuizen. In juni 1893 schreef Van Deijssel aan Van Eeden:

"... ik ben in 't laatst van Mei een paar dagen bij Van Laar (in Middelburg) geweest en daarna van 1 tot 5 juni bij Diepenbroek; in Bergen op Zoom ben ik gelukkig bijna niet terug geweest. Het is mij letterlijk onmogelijk die plaats van smarten terug te zien."

Op 30 september 1893 verhuisde het gezin naar Baarn. Hij kwam alleen nog in Bergen op Zoom terug als hij op bezoek ging bij zijn moeder in Hoogerheide. Zij overleed op 13 januari 1894 in het Philomenagesticht. Het stoffelijk overschot werd in Hoogerheide begraven, nadat het hart eruit verwijderd was. Dat werd op 18 januari 1894 in Amsterdam begraven.

Het werk van Lodewijk van Deijssel in Bergen op Zoom

Al eerder heb ik aangegeven dat Lodewijk van Deijssel in Bergen op Zoom niet de rust vond, die hij voor zijn letterkundige arbeid nodig had. In de vier jaar van zijn Bergse verblijf heeft hij ondanks zijn ziekte, zijn voortdurende geldgebrek en zijn klachten over de slechte huisvesting toch kans gezien te schrijven. Hij schreef literaire kritieken en bijdragen voor letterkundige tijdschriften. Hij maakte vertalingen, o.a. van *Figaro* van Beaumarchais. Hij werkte hier aan het tweede deel van *De kleine republiek*, dat in 1889 verscheen. Dit boek wordt in de literatuurgeschiedenis als een mislukking gezien.

Het meest waardevolle boek waar hij hier aan werkte was dat over het leven en werk van zijn vader: *J.A. Alberdingk Thijm* door A.J. (Amsterdam, 1893). Onder hetzelfde pseudoniem (A.J.) schreef hij een novelle over Multatuli (Bussum, 1891). Uit zijn briefwisseling met Frederik van Eeden valt bovendien op te maken dat hij bezig was met de bewerking van zijn roman *Een liefde*; dat blijkt onder meer uit zijn opmerking dat zijn uitgever Brinkman weigerde om de rechten van deze roman te verkopen. Van Deijssel was van plan die in eigen beheer uit te geven. Het duurde overigens nog tot 1899 voor de tweede druk van dit boek verscheen. Voor de Bergse periode zijn vooral zijn in druk uitgegeven brieven met Frederik van Eeden, Albert Verweij, Arnold Ising jr. alsmede zijn dagboek aantekeningen van belang. Hierin geef Van Deijssel in bloemrijke bewoordingen weer wat hij van Bergen op Zoom en haar inwoners vond, welke indrukken hij tijdens zijn vele wandelingen opdeed en hoe de omgeving eruit zag. In een beschrijving van een tocht naar Hoogerheide geeft hij enige aardige verhalen over de familie Cuijpers, en ook over de familie Van Dam van Isselt, met wie hij geregeld contact had. Verder was Van Deijssel ervoor verantwoordelijk dat ook ander bekende schrijvers onze stad bezochten: Albert Verweij, Frederik van Eeden, Frank van der Goes en Jac. van Looij.

Samuel van der Vijgh jr.

Samuel Gijsbert van der Vijgh junior is in 1876 in Zevenbergen geboren als zoon van de directeur van de suikerfabriek aldaar. Toen zijn vader, die dezelfde voornamen droeg als zijn literaire zoon, in 1890 directeur werd van de suikerfabriek van Laane, Rogier en Van der Linden alhier, verhuisde het gezin naar Bergen op Zoom, Stationsstraat 22.

Samuel jr. ging hier naar de Rijks Hogere Burger School. Zijn eerste boekje (51 blz.) was *Een hinderpaal*, uitgegeven in 1898 bij de Bergen op Zoomsche Courant- en Handelsdrukkerij. Het verhaal speelt in de fictieve plaats Kaasdam, waarvoor waarschijnlijk Bergen op Zoom model stond. Er komt een Hogere Burgerschool in voor, een ijzergieterij, militairen, de veldartillerie en een "Grote Sociëteit". Hij droeg het boekje op aan zijn "onder-leermeester" G. van Gastel, hoofd van de school te Standdaarbuiten.

In de literatuurgeschiedenis is Van der Vijgh echter bekend gebleven door zijn bundel *Werkers*, waarin drie verhalen zijn opgenomen. Ten eerste *De lossers*, een verhaal over de arbeiders die de suikerbieten uit de schepen losten. Het tweede verhaal *De wijding* speelt in een niet nader genoemd Brabants dorp. Het derde verhaal *Nachtfeesten* gaat over de stokers in een fabriek bij een klein dorp. De bundel *Werkers* verscheen in

1900 bij de uitgeverij van Erven F. Bohn te Haarlem. Voorin werd een nagedachtenis aan Samuel van der Vijgh opgenomen. Van der Vijgh had op 16 december 1899 een einde aan zijn leven gemaakt in de kolonie Walden van Frederik van Eeden te Bussum.

Ondanks zijn geringe productie heeft Van der Vijgh zijn plaats in de literatuurgeschiedenis verworven. Zijn boek *Werkers* werd nog veertig jaar na zijn dood geprezen. Het werd een "proza-poëem" genoemd. Van der Vijgh was een veelbelovend talent; hij schreef kort voor zijn dood ook nog enige prozastukken in de tijdschriften "Eigen Haard", "Elsevier" en "Woord en Beeld".

Catharina Alberdingk Thijm

De zus van Lodewijk van Deijssel, Catharina Alberdingk Thijm, woonde enige jaren in Bergen op Zoom. Zij was in Amsterdam geboren in 1849 en overleed daar op 14 januari 1908. Zij woonde van 1905 tot aan haar overlijden in een huis in de Rembrandtstraat onder Nieuw-Borgvliet. Zij kende de omgeving van haar bezoeken aan haar moeder, toen die nog in Hoogerheide woonde. Catharina heeft daar ook enige maanden bij haar moeder gewoond. Catharina woonde in Borgvliet samen met Jacoba (Kootje) van Zoelen, een gezelschapsdame/verpleegster, die het Engelse leger naar India was gevolgd en nog kraamverpleegster was bij het ouderlijk gezin van Anton van Duinkerken.

Catharina was in de periode voor zij naar Bergen op Zoom kwam bevriend met Louise Stratenus, schrijfster van tamelijk sentimentele romans.

De oudere zus van Lodewijk van Deijssel, was beslist niet met een even groot talent vergeven, al publiceerde zij een zeer groot aantal boeken. Zij gebruikte, behalve haar eigen naam, ook de pseudoniemen Aagje Koper, Prinses Elsa, Jan Steen en Meta von Zweimarck. Zij stichtte en leidde de damestijdschriften "Lelie- en Rozenknoppen", gevolgd door "de Hollandsche Lelie" en "La jeune fille". Deze activiteiten ondernam zij na een veelbewogen leven, waarbij zij negen jaar in verschillende kloosters (o.a. in Luik, in Spa en in Duisburg) verbleef; zij werd kloosterling na een ongelukkige liefde. Op haar dertigste jaar debuteerde zij met een roman over de misstanden in het kloosterleven. Zij had toen inmiddels het klooster verlaten. Ze maakte daarna een aantal grote reizen binnen Europa en raakte bevriend met Louise Stratenus; samen vertrokken zij voor enige tijd naar Londen en ze schreven beiden voor een groot aantal bladen. In 1894 kwam er een einde aan haar vriendschap met Louise Stratenus; die scheiding hing mogelijk samen met haar plan om met een zekere Janvier de la Motte in het huwelijk te treden. Dit huwelijk ging overigens op het allerlaatste moment niet door. Volgens Lodewijk van Deijssel waren beide vriendinnen op deze uit Haïti afkomstige man verliefd. Of Lodewijk hier de waarheid schreef is niet zeker. In recente studies wordt namelijk verondersteld dat Catharina lesbisch was.

In 1985 richtte Catharina met Jacoba van Zoelen een gasthuis op voor alleenstaande vrouwen en behoeftige kinderen. Omdat zij met haar gezondheid sukkelde, moest zij met dit werk stoppen. Catharina en Jacoba verhuisden daarop naar Nieuw Borgvliet.

Lodewijk van Deijssel moest niet veel van zijn zuster hebben. Dat was onder meer te wijten aan haar boek *"De huistiran"*, dat zij in 1885 publiceerde. De hoofdpersoon van dit boek lijkt opvallend veel op haar broer Lodewijk van Deijssel. In een brief aan Arnold Ising jr. schreef van Deijssel over zijn zuster:

"Mijn zuster is voortdurend op reis en geeft ongelooflijk veel werken uit. Iedere twee maanden een roman in twee delen. Pas had zij zich te Hoogerheide bij mijne moeder gevestigd en had daar drie maanden vertoefd.... Gedurende onze ziekteperiode is zij vrede komen sluiten met mijne gade; ik zie haar echter niet. Hiervan is het snuggere gevolg, dat zij nu en dan mijne gemalin komt bezoeken, terwijl ik, alleen, in een ander vertrekje, zit. Zij verzendt en ontvangt 30 poststukken per dag en reist met vijf koffers. Daarbij is zij lang van stuk als een reuzin en is, aldus de geheele omgeving impressioneerend, te midden van buigende beambten van vervoermiddelen, door deze streken getrokken."

Het Lector Repertorium was niet erg geporteerd van haar schrijfstijl. Over haar staat daarin: "Litterair staat haar werk niet altijd op het vereiste peil en als inhoud is het meer dan eens vrij zonderling. Sommige van haar romanstukken hebben een autobiografisch karakter."

Catharina heeft, ondanks de slechte kritieken, een omvangrijk oeuvre nagelaten. Het Lector Repertorium geeft 27 titels, maar bij onderzoek in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek is gebleken dat die opgave lang niet compleet is. In haar Bergse periode verschenen: *Lodola, Japansch-Russisch verhaal uit de jaren 1903-1905*, Amsterdam 1906; *Koningsliefde* (Het drama in Servië), Amsterdam 1906; *Keizerin*, Amsterdam 1909; *Een apostel der liefde*, Utrecht 1909 en *Den Harem ontvlucht, een Turksch verhaal uit onze dagen* (juni 1904-1906), Amsterdam 1909.

Haar romans vonden gretig aftrek; de meeste werden herdrukt.

DE TWINTIGSTE EEUW

Anton van Duinkerken

Wilhelmus Johannes Maria Antonius Asselbergs is hier geboren op 2 januari 1903 in het ouderlijk huis in de Sint-Josephstraat nr. 9. Hij was de zoon van de brouwer A. Asselbergs, die samen met Piet van Heijst de Bergen op Zoomsche Beiersche Bierbrouwerij Asselbergs van Heijst en Co. exploiteerde. De toekomstige schrijver Van Duinkerken ging op school bij Brogtrop in de Engelsestraat. In verband met de voorbereiding op zijn toekomstige priesteropleiding vertrok Willem Asselbergs op 9-jarige leeftijd op 21 augustus 1912 naar het instituut Ruwenberg in Sint-Michielsgestel. In 1915 is hij naar het Klein Seminarie IJpelaar te Ginneken gegaan, waar hij tot 1922 studeerde. Daar had zijn oom Dorus (pater Theodorus Asselbergs, waarover later meer) nog les gegeven. In 1922 ging hij naar het noviciaat bij de missionarissen van Scheut (België). Toch koos hij in 1923 voor een opleiding tot wereldgeestelijke aan het Groot Seminarie te Hoeven. Hij verbleef daar tot 1927, toen hij zijn priesterstudie afbrak. Willem Asselbergs was inmiddels met schrijven en publiceren begonnen onder zijn pseudoniem Anton van Duinkerken. Zowel proza als poëzie van zijn hand verschenen in het toen kort tevoren opgerichte tijdschrift Roeping. Aanvankelijk kon hij zijn literair werk verborgen houden achter de anonimiteit van zijn pseudoniem. In 1924 kwamen zijn medestudenten en de leraren van het Groot Seminarie er achter dat Asselbergs en Van Duinkerken één en dezelfde persoon waren. Alles wat hij sindsdien schreef moest hij voor publicatie voorleggen aan de president van het seminarie. In 1925 werd deze vorm van censuur omgezet in een absoluut schrijfsverbod. Het leidde tot een moeilijke tijd voor Asselbergs in 1926. Hij begon aan zijn roeping voor het priesterschap te twijfelen. Uiteindelijk besloot hij zijn theologiestudie en zijn priesteropleiding te staken.

Willem Asselbergs keerde daarop voor korte tijd naar Bergen op Zoom terug, waar hij vijftien jaar lang alleen tijdens de vakanties gewoond had. Op uitnodiging van Gerard Knuvelter trad hij toe tot de redactie van Roeping. Zijn eerste gedichtenbundel *Onder Gods ogen* werd in die tijd uitgegeven. In april 1927 meldde hij zich aan voor de studie Nederlands aan de R.K. Leergangen te Tilburg.

De 24-jarige Asselbergs werd weer inwoner van Bergen op Zoom en mede dankzij de vrienden van zijn jongere broer Dorus nam hij deel aan het sociale leven in de stad. Zijn broer Dorus was bevriend met Jan Arnolds en via die connectie kwam Willem in contact met Nini Arnolds, met wie hij in 1930 zou trouwen. In 1928 vierde Willem Asselbergs voor het eerst Vastenavond. Hij raakte zo in de ban van het feest dat hij in enkele dagen tijd zijn *Verdediging van Carnaval* schreef. Dit werk is in veel opzichten van belang voor de verdere ontwikkeling van Asselbergs. In zijn *Brabantse Herinneringen* meldt hij dat hij dit werk vooral schreef als een zelfbevrijding uit de ethische overspannenheid van zijn jeugd. In dat opzicht kan dit boekje dan ook als een keerpunt in zijn leven beschouwd worden. Een deel van de tekst werd opgenomen in het tijdschrift De Gemeenschap; de uitgever van dit tijdschrift bracht er zelfs een tweede druk van uit, die door de negatieve reacties van de r.k. geestelijkheid slecht verkocht werd. De *Verdediging* werd in totaal vier keer gedrukt en Van Duinkerken merkte op dat hij over geen enkele andere bijdrage meer is bekritiseerd dan over dit boekje. Jan Engelman plaatste in De Nieuwe Eeuw een juichend artikel over dit werk. Engelman zou hem enige tijd later vragen redacteur van het tijdschrift De Gemeenschap te worden. In 1929 werd hij niet alleen redacteur van De Gemeenschap maar ook van De Tijd. Vanwege deze functie vestigde hij zich te Amsterdam. Een jaar later trouwde hij met Nini Arnolds. Naast zijn journalistieke werkzaamheden hield hij zich met de geschiedenis van de Nederlandse literatuur bezig. Zijn bindingen met Bergen op Zoom werden beperkt tot familiebezoek of gelegenheid van feesten in de stad, zoals de Markiezaatsfeesten en Vastenavond. Hij werd redacteur van De Gids, ontving de Van der Hoogtprijs in 1933, kreeg een eredoctoraat in Leuven vanwege zijn standaardwerk over de katholieke poëzie in de Nederlanden en werd in 1940 benoemd tot bijzonder hoogleraar in de letterkunde (Vondelstudie) te Leiden. Hij werd door de bezetter in 1942 gegijzeld en in Sint-Michielsgestel gevangen gezet. Vanaf 1945 was hij enige tijd redacteur van de Dietsche Warande en Belfort. In 1948 werd hij benoemd tot hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Jan van Eyckacademie te Maastricht. In 1952 volgde hij Gerard Brom op als hoogleraar in de Nederlandse letterkunde te Nijmegen. Hij ontving de Constantijn Huygensprijs in 1960 en de P.C. Hooftprijs in 1967 voor zijn hele oeuvre. Hij overleed op 27 juli 1968 te Nijmegen.

Asselbergs is vooral bekend gebleven onder zijn pseudoniem Anton van Duinkerken, dat hij bedacht had in de onjuiste veronderstelling dat de familie Asselbergs afkomstig was van Duinkerken. Hij schreef echter ook

onder de pseudoniemen Pieter Bakx en Andries van Doorn (tijdens de Tweede Wereldoorlog).

In Bergen op Zoom zijn nog tal van materiële herinneringen aan Van Duinkerken te vinden: het beeld van Hein Vree voor het stadhuis, waarbij Van Duinkerken als causeur wordt voorgesteld; een gedenkplaat aan het geboortehuis Sint-Josephstraat 9; de naam van het vroegere Volkspark, thans Anton van Duinkerkenpark; een borstbeeld in de Openbare Bibliotheek Erasmus; en de naam van een basisschool.

Het werk van Anton van Duinkerken is zeer omvangrijk. Ik zal hier alleen ingaan op zijn Bergse verhalen en gedichten. Voor Bergen op Zoom zijn daarbij van belang:

- *De Verdediging van Carnaval*, Utrecht 1928; ook opgenomen in zijn *Verzamelde Geschriften* (Utrecht 1962, deel I), waarbij het verhaal is uitgebreid met een bijdrage *De zin van Carnaval*, die hij als toespraak ten gehore bracht op de Boerenmaaltijd tijdens de Vastenavond 1956.
- *Het erfdeel der Vreugdenbloem* (Amsterdam, 1946), waarin hij onder meer een bijdrage over de rederijkerskamer te Bergen op Zoom heeft opgenomen.
- *De Ravenzwarte* (Maastricht, 1928), waarvoor zijn broer Dorus model stond.
- het gedicht "Jubelstadsje aan de Schelde" in: *Onder Gods Ogen*, (Maastricht, 1929) een nogal chauvinistisch getint gedicht.
- het gedicht "De Zoom" in: *Tobias met den Engel*, Utrecht 1946, 117.
- het gedicht "De Dood op Kerstmis" ter gelegenheid van het overlijden van zijn vader op eerste kerstdag 1940, in: *Tobias met den Engel*, blz. 43.
- het gedicht "Jan van Glymes" in: *Hart van Brabant* (1936).
- de beschouwing over het lied *Merck toch hoe sterck* van Adriaan Valerius in relatie tot de belegering van Bergen op Zoom in 1622, opgenomen in *Verzamelde Geschriften*, deel III, blz 836-850.
- de autobiografie *Brabantse Herinneringen* (Utrecht, 1964).

A.M. de Jong

Eén van de bekendere schrijvers uit de Nederlandse literatuur, die ooit in Bergen op Zoom heeft gewoond en gewerkt, is Adriaan Michael de Jong, geboren te Nieuw-Vossemeer op 29 maart 1888. Hij was de zoon van Melchior (Mels) de Jong, borstelmaker te Nieuw-Vossemeer. Het gezin De Jong verhuisde in 1894 naar De Heen, waar men in armoedige omstandigheden leefde. Vader Mels was inmiddels loonarbeider geworden. In 1896 vertrok het gezin naar Rotterdam in de hoop daar een beter bestaan op te bouwen. Dat deden in die jaren meer gezinnen die op het Brabantse platteland armoede leden. Twee jaar later vertrok het gezin naar Delft, waar Adriaan een opleiding tot onderwijzer volgde. Hij was enige tijd onderwijzer in Den Haag, Vrijenban en Delft, daarna was hij in de journalistiek werkzaam. Hij schreef onder meer voor Het Vrije Volk. Niet zo verwonderlijk, dat hij juist aan deze krant was verbonden, omdat hij lid was geworden van de socialistische beweging. In 1916 was hij naar Amsterdam verhuisd, in 1925 kwam hij naar Bergen op Zoom. Hij betrok de woning Antwerpsestraat 414 (thans huis Merijntje), waar hij zijn werkkamer had op de zolderverdieping en van daaruit een prachtig uitzicht had op de Oosterschelde en de schorren aan de Zeekant. Zijn politieke betrokkenheid werd ook in Bergen op Zoom in de praktijk gebracht. Hij werd, als lid van de S.D.A.P., gekozen in de gemeenteraad van Bergen op Zoom. Als raadslid was hij actief van 1927 tot 1930. Samen met Henk Walder vormde hij de S.D.A.P.-fractie in de gemeenteraad. Met Walder bleef hij ook later intens bevriend. Het boek *De heks van de Riethoek*, een historische roman die hij in West-Brabant situeerde, droeg De Jong op aan Jet en Henk Walder als blijk van warme, oude vriendschap. In 1930 verhuisde het gezin naar Bilthoven. De Jong was fel antifascist. Zijn houding tegenover de Duitse bezetters en hun aanhang werd hem uiteindelijk noodlottig. Hij werd op 18 oktober 1943 op de drempel van zijn woning in Blaricum doodgeschoten door de S.S.; hij was het eerste slachtoffer van de zogenaamde Silbertannemoorden.

Het meest bekend is A.M. de Jong door zijn Merijntje Gijzencyclus, waaraan hij in zijn Bergse periode heeft gewerkt. Het eerste boek in deze 8-delige cyclus, *Het verraad*, verscheen in 1925. Met deze roman vestigde De Jong zijn naam als bekend schrijver. Hij had al eerder enkele boeken het licht doen zien, maar die waren tamelijk onbekend gebleven. Zo schreef hij *De Ondergang*, 1916; een jaar later verscheen zijn roman *De Zware Weg*. Na nog twee andere boeken te hebben geschreven, verschenen in de jaren 1925 tot 1930, dus in de periode dat hij hier woonde, de volgende boeken:

- *Het Verraad*, 1925
- *Flierefluiters Oponthoud*, 1926
- *Onnozele kinderen*, 1927
- *In de draaikolk*, 1928

Deze vier delen vormden samen de cyclus "Merijntje Gijzens jeugd". Deze romans hadden een buitengewoon succes. Het decor voor de verhalen over het Westbrabantse jongetje Merijntje Gijzen vond A.M. de Jong in het polderlandschap van zijn jeugd: de omgeving van De Heen, Nieuw-Vossemeer en Steenberg. Verder publiceerde hij:

- *Frank van Wezels roemruchte jaren*, 1928

- *Kruisende wegen*, 1929

- *De martelgang van Kromme Lindert*, 1930

De onvermoeibare De Jong schreef bovendien nog enige novellen:

- *De Rijkaard*, 1928

- *Vrolijke vertelsels*, 1928

- *Flierefluiter tussenkoms*, 1929

In de zwerver Flierefluiter kon De Jong enige autobiografische elementen van hemzelf en zijn vriend Panaït Istrati (1884-1935), een Frans-Roemeense schrijver, verwerken. Flierefluiter was de volwassen tegenspeler van Merijntje.

Daarnaast publiceerde De Jong nog een aantal toneelstukken, reisbeschrijvingen, literaire kritieken, beschouwingen en kinderboeken.

Hoewel De Jong en Van Duinkerken tegelijkertijd in Bergen op Zoom woonden, hadden beide schrijvers nauwelijks relatie met elkaar. Aanvankelijk kwam Van Duinkerken enkele malen bij De Jong op bezoek, maar tot een vriendschap is het nooit gekomen. Beide schrijvers kwamen uit een totaal verschillend milieu en dat vormde in die tijd een grote kloof. Er ontstond een betrekkelijk klein literair conflict tussen beiden, naar aanleiding van een artikel van A.M. de Jong over de heiligverklaring van Jeanne d'Arc in het tijdschrift *NU*, waarvan De Jong redacteur was.

Zijn stripverhalen over Bulletje en Boonestaak, die in de jaren 1922 tot 1937 in *Het Volk* verschenen, verdienen hier een aparte vermelding.

A.M. de Jong kwam in 1917 in contact met George van Raemdonck, een uit België afkomstige kunstenaar, die als tekenaar de opdracht kreeg om het kinderboek van De Jong, *De Vacantiedagen*, te illustreren. Het werd een begin van een lange en zeer intensieve samenwerking en hechte vriendschap. Van Raemdonck was in 1913 getrouwd met Adrienne Denissen uit Bergen op Zoom; in 1914 vluchtte het gezin Van Raemdonck naar Nederland, waar men uiteindelijk in Heemstede belandde. Daar woonde George, toen De Jong hem leerde kennen. George maakte spotprenten voor verschillende kranten, o.a. de *Amsterdammer* (voorloper van de *Groene Amsterdammer*) en het *Weekblad De Notenkraker*. Na de Eerste Wereldoorlog verhuisde het gezin Van Raemdonck naar Halsteren. Daar woonde de familie Van Raemdonck tot aan de verhuizing naar Antwerpen in 1928. George heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten, waarin zich behalve de vele striptekeningen en cartoons ook veel ontwerpen voor tijdschriftomslagen en affiches bevinden. Ook heeft hij enige tijd geschilderd.

De eerste aflevering van het stripverhaal *De Wereldreis van Bulletje en Boonestaak* verscheen op 2 mei 1922 in *Het Volk*, dagblad voor de Arbeiderspartij. In totaal zouden er 44 verhalen over deze twee stripfiguren verschijnen, waarbij Van Raemdonck voor de tekeningen zorgde en A.M. de Jong voor de teksten.

De strips verschenen ook in boekvorm; enkele werden in het Duits en in het Frans vertaald.

De Jong had veel succes met zijn boeken. De populariteit komt ook tot uiting in de vele herdrukken, de verfilming en de televisieproductie (1974) van de Merijntje Gijzen-cyclus. In de literatuurgeschiedenis heeft hij door zijn realistische stijl en zijn socialistische instelling een eigen plaats verworven. Aanvankelijk werd hij in de literaire wereld slechts matig gewaardeerd. Lodewick schreef over hem:

"... A.M. de Jong was een vlot verteller en dit bezorgde hem veel lezers; zijn oeuvre staat evenwel dicht bij de lectuur dan bij de literatuur."

De Jong dacht er zelf uiteraard anders over; de archiefdienst van Bergen op Zoom beschikt over een kopie van een brief van hem aan Jelle Troelstra, redacteur van *Het Volk*, gedateerd 12 maart 1929. Hij schreef hierin:

"Uw brief met uw mening over "In de Draaikolk" heeft me zeer gelukkig gemaakt. Juist dit deel is ook voor mij het voornaamste en dat de burgerlike kritiek er zo zuur op heeft gereageerd bewees me, dat het naar mijn bedoeling geslaagd was.

Ik ken het leven van het volk in z'n verschillende geledingen en atmosferen, op het platteland en in de kleinere en grote

steden uit eigen leven en kan over niets anders denken en schrijven, wil het ook niet, omdat ook ik een beetje apostelbloed in m'n body heb. Ik heb steeds vierkant tegenover de bloedeloze en egoïstiese aesthetici gestaan en daar heel wat smaad en hoon over moeten slikken, ook in onze eigen gelederen, maar ik win het pleit door de praktijk van m'n werk, dat in weerwil van alles het meest gelezen en geliefde werk van de laatste jaren geworden is, en z'n stille invloed doet gelden in duizenden hoofden en harten, die wij anders niet bereiken."

In het tijdschrift "Den Gulden Winckel" (1928, blz. 67-73) staat een uitgebreid interview met A.M. de Jong afgedrukt waarin de schrijver uitvoerig uitleg geeft over zijn keuze voor de realistische romans die "door arbeiders en intellectuelen" gelezen zouden worden, waarbij hij zich afzette tegen de in die tijd gangbare literatuur, die slechts een beperkte groep lezers bereikte.

Recente ontwikkelingen

Sinds de jaren zestig van deze eeuw zijn de mogelijkheden voor beginnende schrijvers enorm toegenomen. Zowel door het cultuurbeleid van de overheid, dat erop gericht was om cultuuruitingen voor brede lagen van de bevolking toegankelijk te maken, als door de mogelijkheden van het particulier initiatief kregen meer debutanten kans om geschreven producties aan de man te brengen. In Noord-Brabant is met name het Noordbrabants Genootschap actief. In het tijdschrift Brabantia besteedt men vooral aandacht aan muziek, poëzie en toneel. In Eindhoven begon in 1962 de uitgeversassociatie "Opwenteling" met het publiceren van dichtbundels van jonge en soms ook meer bekende dichters. "Opwenteling" is inmiddels uitgegroeid tot een toonaangevende poëzie-uitgeverij.

Ook in Bergen op Zoom ontstond een initiatief dat leidde tot de oprichting van een uitgeverij, die zich richtte op het publiceren van poëzie van jonge dichters: uitgeverij WEL. Dankzij de activiteiten van deze groep enthousiaste jonge mensen hebben verschillende dichters in Bergen op Zoom een kans gekregen om hun producten in druk te laten verschijnen. We denken hierbij met name aan Bert Bevers, Frans Mink, Albert Hagenaars, Cees van Dongen, Harry van Tienen, Herman Elseman, Aleida Houtman-Ennik en Adrie van Zielst. WEL hield zich niet alleen met de Bergse schrijvers bezig, maar nam ook dichters uit het hele land en Vlaanderen op en kreeg al vrij snel landelijke bekendheid.

Geschiedenis en invloed van WEL

De voorgeschiedenis van de literaire uitgeverij WEL begon in de jaren 1971-1972. Frans Mink en Bert Bevers, die een jaar later betrokken raakten bij de oprichting van de uitgeverij, zagen kans hun eerste gedichten in eigen beheer in druk te laten verschijnen. Rond de jaarwisseling van 1972-1973 werd door een aantal jongeren, meest middelbare scholieren, besloten om een algemeen cultureel tijdschrift uit te geven; een nogal grootse aanduiding voor een haast primitief gestencild blad van zo'n 70 pagina's. Hiervan werd de naam WEL, met associaties naar de betekenis van bron en het tegengestelde van "niet". Het omslag toont een met elkaar vervlochten bron en kroontjespen, symbolen die nog steeds deel uitmaken van het vignet van de uitgeverij. In het blad werden gedichten, artikelen en boekbesprekingen opgenomen. In oktober 1973 werd in het wijkhuis "Ons Bergen" in de Goudenbloemstraat een poëzieavond georganiseerd, waarbij de oprichting van uitgeverij WEL gepresenteerd werd. De eerste drie dichtbundels werden er ten doop gehouden: een bundel van Adrie van Zielst, een van Bert Bevers en een van De Enige (ps. van Frans Mink).

Op 20 maart 1976 werd de status van de uitgeverij omgezet in een stichting onder de naam Stichting Literair Gezelschap WEL. In mei van dat jaar organiseerde WEL de "Week van de Poëzie", met exposities in galerie Etcetera en in de synagoge, met poëzieprojecten op scholen, met een schrijversavond in het jongerencentrum de Botte Hommel en een literaire avond in de Korenbeurs in de Potterstraat. Door de landelijke bekendheid van WEL bleven de uitgaven niet meer alleen voorbehouden voor een Bergs publiek.

In 1983 kon het 10-jarig bestaan gevierd worden. Bij die gelegenheid verscheen de bundel *Levend en Wel*, waarin naast een historisch overzicht ook een bloemlezing werd opgenomen met werk van de dichters die ooit bij WEL hadden gepubliceerd.

Bert Bevers

Een van de meest productieve Bergse dichters is Bert Bevers (zijn naam kwamen we al enkele malen tegen bij de oprichting van uitgeverij WEL).

Bevers is geboren en getogen in Bergen op Zoom (1954). Al tijdens zijn middelbare schoolperiode begon hij gedichten te schrijven en deze gebundeld in eigen beheer uit te geven. Zijn eerste, gestencilde bundel (1972) had als titel *Berichten uit een doolhof*. Hij studeerde Engels, was medeoprichter van WEL en samen met Jan Lanen van het Nieuw Vosmeers Tijdschriftje. Hij begon later onder diverse namen met kleine (gelegenheids-) uitgeverijen, zoals Idee BV, Uitgeverij Castores, De Dijkpers en met een tijdschrift, Het Roze Gevaar.

Bij wijze van grap verzorgde hij de uitgave van het ludiek uitgevoerde stripverhaal *De natte droom, een sprookje voor het hele gezin* over de toekomstige stadsuitbreiding van Bergen op Zoom. Zijn tekentalent kwam hier goed van pas. Samen met de tekenaars Frank Witte en Koen de Waal publiceerde Bert Bevers strips en cartoons in de bundel *Hoe later hoe slimmer*. In 1984 gaf de stichting d'Uitgeverei een bundel cartoons *Kuifje en de irrelevantie* uit, waarvoor Bevers tekende en samen met Kees Wagtmans de teksten schreef. Een jaar eerder was door dezelfde uitgeverij de cartoonbundel *Vingerafdrukken* uitgegeven.

Bert Bevers ontving voor zijn poëtisch werk in 1984 de derde prijs in de internationale VERS-poëzie wedstrijd, georganiseerd door het tijdschrift VERS.

Bevers publiceerde de volgende bundels: *Berichten uit de doolhof* (eigen beheer, 1972), *Drinken van duisternis* (e.b., 1972), *De eerste horizon voorbij* (Poëzieklus, 1973), *De stilte voor de winter* (WEL, 1973), *Gedichten* (WEL, 1975), *Onbegonnen werk* (Ostentatief, 1975), *Geschied en bewogen* (WEL, 1975), *Prachtig beheersen* (WEL, 1977), *Découper des rêves* (Ed. Castores, 1977), *Het ritst en ratst* (e.b., 1980), *Het verlangen naar heimwee* (Dijkpers, 1982), *De nadering* (WEL, 1982), *Het vallen dat op springen lijkt* (Idee BV, 1984) en *Ware grootte* (Diaspora, 1988).

Van zijn hand verschenen gedichten in verschillende literaire tijdschriften, zoals Hollands Maandblad, Kruispunt, Preludium, Dietsche Warande & Belfort, Bzzlletin de Tweede Ronde en Noterum.

Albert Hagaraars

Albert Hagaraars (Bergen op Zoom, 1955) woont en werkt thans weer in Bergen op Zoom na een verblijf in het buitenland. Hij woonde enige tijd in Parijs, waar hij in contact kwam met andere kunstenaars, met name Elisabeth Bonvarlet, die enkele van zijn poëziebundels illustreerde.

Hagaraars hield zich jarenlang met beeldende kunst bezig; hij had exposities in binnen- en buitenland en organiseerde in zijn Galerie Valckesteyn in de Koevoetstraat vele tentoonstellingen in de periode 1978-1980. In 1980 koos hij definitief voor de literatuur. Hij volgde een studie Nederlandse en Franse letterkunde, kwam dankzij zijn activiteiten in zijn galerie in contact met Frans Mink en via hem met WEL.

Zijn eerste gepubliceerde tekst maakte hij voor een tentoonstelling in Frankrijk (Dreux, 1977), waar hij samen met Elisabeth Bonvarlet schilderijen en tekeningen exposeerde.

In 1979 gaf WEL zijn debuutbundel *Stadskoorts* uit, die in 1986 in een tweede druk verscheen. In 1982 verscheen, eveneens bij WEL, zijn tweede bundel onder de titel *Spertijd* (2e druk in 1984). Bij uitgeverij In de Knipscheer te Amsterdam verscheen in 1986 de bundel *Intriges*, die in datzelfde jaar ook in een goed verzorgde bibliothele uitgave verscheen. Hagaraars werd recensent poëzie en beeldende kunst voor de Nederlandse Bibliotheek Dienst in Den Haag, hij publiceerde gedichten in verschillende tijdschriften, o.a. Raster, De Tweede Ronde, New Found Land en Literair Akkoord.

Veel gedichten werden in bloemlezingen opgenomen, o.a.: *Lyriek uit Brabant* (Opwenteling, 1981), *Op Komst* (In de Knipscheer, 1983), *Dichter bij Anne Frank* (Leopold, 1985) en *Ieder hangt aan zijn gevallen toren* (Nijgh en Van Ditmar, 1988). In 1992 ontving hij van het Noordbrabants Genootschap de opdracht een poëtisch werk met betrekking tot Bergen op Zoom te maken, dat, samen met grafisch werk van Jan Wessendorp, in 1993 in een bibliothele map wordt gepubliceerd: *Noord-Brabant in proza, poëzie en prent*. De titel van dit lange gedicht is *Bergs Motet*.

De bekendheid van Hagaraars resulteerde in 1990 zelfs tot een dans- en theaterstuk, dat gemaakt en opgevoerd werd door een Rotterdamse dansgroep onder leiding van Tineke Groot; dit stuk was geschreven rond het gedicht "Oordeel", opgenomen in de bundel *Intriges*.

literatuur:

1.C. Slootmans, Erasmus en zijn vrienden uit Bergen op Zoom, *Taxandria* 1928,113-123.

2.F. Caland, De rederijkerskamer van B.o.Z., hist. schets uit haren bloeitijd van 1441-1561, *Dietsche Warande* 1886, dl.V.

- 3.A. van Duinkerken, *Het erfdeel van de Vreugdebloem*, Bergen op Zoom 1946, 5-9.
- 4.C. Sloomans, De Bergse rederijders en het volksfeest, *De Ghulden Roos* 1974, 42-85.
- 5.Tspel van Sinne van Bergen op Zoom, B.o.Z. 1562 in *Bloemlezing van zestiende eeuwse taal*, p. 80 - 102.
- 6.C.R. Hermans, *Geschiedenis der Rederijders in Noord-Brabant*, 2e stuk, 263-265; 322-330.
- 7.W. Waterschoot, het landjuweel te Antwerpen in 1496, *Spiegel Historiae* 1983, 310-315.
- 8.G.C.A. Juten, Erasmus' vrienden te Bergen op Zoom, *Taxandria* 1923, 250-251.
- 9.Drs. G.J. van Bork en dr. P.J.Verkruijse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, Den Haag 1985.
- 10.*Kritisch Lexicon van de Nederlandstalige Literatuur na 1945*, Samson-Wolters Noordhof, Alphen aan de Rijn 1980 - heden.
- 11.*Lectuur Repertorium*, 1e serie, Antwerpen 1922-1954, 3e serie, Den Haag 1980-1981.
- 12.Myriam Greilsammer, *Een pand voor het paradijs, leven en zelfbeeld van Lowijs Porquin*, Lannoo Tielt, 1989.
- 13.Dr. O. Noordenbos en Truus van Leeuwen, *Brieven van Erasmus*, Aula, Utrecht, 1986.
- 14.H. Bots, I. Matthey en M.Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750*, Tilburg, 1979.
- 15.C.R. Hermans, *Dissertatio inauguralis literaria sive introductio in notitiam rei literariae maxime provinciae Brabantiae septentrionalis...*Leiden, 1834.
- 16.Michel van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek* Biografie van Anton van Duinkerken,Anthos/Lannoo 2000
- 17.J.G. van Kuijk Koudsijn, *Katalogus van eene leesbibliotheek, bestaande uit eene verzameling nederduitsche, fransche en hoogduitsche boekwerken en toneelspellen*, Bergen op Zoom, 1823, 24 blz.
- 18.A.J.L. Juten, Genealogische sprokkels - Baseli in: *Taxandria* 33 (1926), 146-147; van Hattum, in: *Taxandria* 35 (1928), 30.
- 19.Jos van Loon, *Een onderzoek naar de relatie tussen A.M. de Jong en Is. Querido in het bijzonder met betrekking tot het tijdschrift 'NU' 1927-1929*, Tilburg, 1982.
20. Mels de Jong, *A.M. de Jong, schrijver*, Biografie, Querido, Amsterdam 2001.
- 21.A.Hagenaars e.a., *Levend en Wel*, uitg. Wel, Bergen op Zoom, 1983
22. Sandra Langereis, *Erasmus, dwarsdenker*, Amsterdam 2021.